

บทที่ 3

วิเคราะห์โครงเรื่องและแนวคิดของนิทานชาดก

วัตถุประสงค์

1. สามารถบอก อธิบาย หรือชี้แจงโครงเรื่องของนิทานชาดกได้
2. สามารถบอกกล่าวหรืออธิบายหรือชี้แนวถึงความสัมพันธ์ระหว่างนิทานชาดกกับนิทานพื้นบ้านได้
3. สามารถอธิบาย บอกหรือเขียนถึงแนวความคิดของชาดกได้
4. สามารถอธิบายเรื่องพระโพธิสัตว์ แนวความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ คุณลักษณะ และการเสวยพระชาติต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์ได้
5. สามารถอธิบายหรือเล่าเรื่องบารมี แนวความคิดเรื่องบารมี บารมีในนิทานชาดกได้
6. สามารถอธิบายหรือกล่าวถึงขั้นทั้งสามของบารมี 10 ประการได้
7. สามารถบอกเล่า หรืออธิบายเรื่องจริยธรรมข้ออื่น ๆ ของพระโพธิสัตว์ในนิทานชาดกได้

วิเคราะห์โครงเรื่องและแนวความคิดของนิทานชาดก

ในบทนี้ผู้เขียนขอแบ่งหัวข้อของบทออกเป็น 2 เรื่องใหญ่ ๆ คือ

1. โครงเรื่องของนิทานชาดก
2. แนวความคิดเรื่องนิทานชาดก

ขอกล่าวแต่ละหัวข้อไปตามลำดับ

1. โครงเรื่องของนิทานชาดก

ตามประวัติวรรณคดีบาลี (วรรณคดีพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท) กล่าวไว้ว่า เรื่องราวชาดกมีปรากฏหลักฐานชั้นแรกในคัมภีร์จุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก (หนึ่งในสามปิฎก พระไตรปิฎกมี 3 คัมภีร์คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก พระสุตตันตปิฎก แบ่งออกเป็น 5 คัมภีร์คือ 1. ทีฆนิกาย 2. มัชฌิมนิกาย 3. สังยุตตนิกาย 4. อังคุตตรนิกาย 5. จุททกนิกาย คัมภีร์จุททกนิกายนี้แบ่งออกเป็น 15 เรื่องใหญ่ ๆ คือ 1. จุททกปาฐะ 2. ธรรมบท 3. อุทาน 4. อิติวุตตกะ 5. สุตตนิบาต 6. วิมานวัตถุ 7. เปตวัตถุ 8. เถรคาถา 9. เถรีคาถา 10. ชาดก 11. นิตเทส 12. ปฏิสัมภิตามรรค 13. อปทาน 14. พุทธวงศ์ 15. จรียาปิฎก)

ชาดกในคัมภีร์จุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎกนั้น มีลักษณะการแต่งเป็นคาถา คือ คำฉันท์ ชาดกแต่ละเรื่องมีกาถาน้อยมากต่างกัน เริ่มกาถาจากน้อยไปหามากตามจำนวนนิบาต ชาดก ชาดกมี 1 คาถาเรียกว่าเอกนิบาตชาดก ชาดกมี 2 คาถาเรียกว่าทุกนิบาต เป็นต้นจนถึงชาดกมีมากคาถาเรียกว่ามหานิบาตชาดก รวม 22 นิบาต ชาดกบางเรื่องมีกาถาเป็นสุภาษิต ไม่กล่าวถึงบุคคลและสัตว์ ชาดกบางเรื่องมีกาถาเป็นสุภาษิตกล่าวถึงคนและสัตว์ บางชาดกมีกาถากล่าวเฉพาะเนื้อเรื่องกล่าวถึงบุคคลและสัตว์ ไม่มีพุทธภาษิต บางชาดกมีกาถากล่าวถึงการกลับชาติในตอณจบ บางคาถาไม่กล่าวถึงการกลับชาติเกิด หากกล่าวถึงการบรรลุมรรคผลของผู้ฟังชาดก

ต่อมาพระอรรถกถาจารย์ได้นำเรื่องชาดกในคัมภีร์จุททกนิกายที่แต่งเป็นคาถาคือ คำฉันท์นั้น มาแต่งขยายเนื้อความให้กว้างขวางพิสดารออกไปโดยแต่งเป็นร้อยแก้วห่อหุ้มคาถาเอาไว้ นำเอานิทานพื้นบ้านต่าง ๆ แทรกเข้าไปในเนื้อเรื่อง ดำเนินเรื่องทำนองนิทานชาวบ้าน มีตัวละครเอกคือพระโพธิสัตว์ มีตัวละครฝ่ายชั่ว ฝ่ายดี ตัวละครทั้งหมดถือกำเนิดเป็นมนุษย์บ้าง สัตว์จตุบาท ทวิบาท เป็นต้น ชาดกที่พระอรรถกถาจารย์แต่งขึ้นเรียกว่า อรรถกถาชาดก อรรถกถาชาดกเป็นเรื่องที่นิยมและแพร่หลายมากจนถึงปัจจุบันนี้ มีการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก

เมื่อกาลเวลาผ่านไป ได้มีพระภิกษุจารย์ อาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ฎีกา ได้แต่งคัมภีร์ฎีกาชาดกขึ้น ฎีกาชาดกเป็นหนังสือแก้หรืออธิบายคำหรือความในคัมภีร์อรรถกถาชาดกแต่คัมภีร์ฎีกาชาดกไม่เป็นที่นิยมเหมือนคัมภีร์อรรถกถาชาดก

ต่อไปนี้ขอกล่าววิเคราะห์ โครงเรื่องชาดก

ชาดก 547 เรื่องในนิบาตชาดก มีโครงสร้างในลักษณะง่ายไปหายาก กล่าวคือเริ่มต้นด้วยคาถา 1 คาถา สองคาถา สามคาถา สี่คาถา ห้าคาถา หกคาถา เจ็ดคาถา แปดคาถา เก้าคาถา สิบคาถา ฯลฯ จนถึงมีคาถาเป็นจำนวนมากในมหานิบาต สำหรับตัวละครก็เริ่มต้นด้วยตัวละครน้อยไปหาตัวละครมาก เหตุการณ์ก็เช่นเดียวกันคือเริ่มต้นด้วยเหตุการณ์ที่ไม่ยุ่งยากไปหาเหตุการณ์ที่ยุ่งยากสลับซับซ้อน เนื้อเรื่องก็เช่นเดียวกันเริ่มต้นด้วยเนื้อเรื่องสั้น ง่าย ไปหาเรื่องยาว สลับซับซ้อนมากขึ้น ทั้งนี้เห็นได้จากหลักฐานที่พระพุทธเจ้าทรงเริ่มต้นด้วยเอกนิบาต (ชาดกมี 1 คาถา) ทุกนิบาต (ชาดกมี 2 คาถา) ดิกนิบาต (ชาดกมี 3 คาถา) ฯลฯ จนถึงมหานิบาต (ชาดกมีคาถามาก) นับเป็นโครงสร้างที่ดีมาก คือดำเนินโครงสร้างง่าย ๆ ไปก่อนแล้วไปสร้างโครงสร้างที่ยากในภายหลัง เช่นเดียวกับวิธีการสอนที่ดีของครูแก่นักเรียน คือเริ่มต้นจากสิ่งที้ง่าย ๆ โกลั่ตัวเองก่อนแล้วสอนสิ่งที่ยากและไกลตัวออกไป

เพราะฉะนั้นโครงสร้างชาดกในลักษณะที่กล่าวมานี้ พอสรุปได้ดังนี้

1. คาถา เริ่มต้นจากคาถาน้อยไปหาคาถามาก
2. ตัวละคร เริ่มต้นด้วยตัวละครน้อยไปหาตัวละครมาก
3. เนื้อเรื่อง เริ่มต้นด้วยเนื้อเรื่องง่าย ๆ ไปหาเนื้อเรื่องยาก สลับซับซ้อน
4. เหตุการณ์ เริ่มต้นด้วยเหตุการณ์ที่ง่ายไปหาเหตุการณ์ที่ยากสลับซับซ้อน
5. ธรรมะ เริ่มต้นด้วยธรรมะที่ง่าย (มีคาถาน้อย) ไปหาธรรมะที่ยาก (มีคาถามากขึ้น)

นอกจากนี้โครงสร้างของนิทานชาดกยังเหมือนหรือคล้ายคลึงกับโครงสร้างนิทานชาวบ้าน ทั้งนี้เป็นเพราะนิทานชาดกก็นำเอานิทานพื้นบ้านมาแทรกไว้นั่นเอง

เฉลิม มากนวล ได้กล่าวถึงโครงสร้างนิทานชาดกไว้ในหนังสือ “การวิเคราะห์และเปรียบเทียบนิทานชาดกกับนิทานอีสป”¹ ไว้ ดังนี้

1. มีโครงเรื่องหลายระดับตั้งแต่โครงเรื่องสั้นแบบอีสปและเรื่องยาว
2. มีตัวละครน้อยในบางเรื่อง บางเรื่องมีตัวละครเกินกว่า 4 ตัวและทุกตัวมีบทบาทสำคัญเท่า ๆ กัน
3. บางเรื่องมีแนวคิดเกินกว่าแนวคิดเดียว

¹ เฉลิม มากนวล, เรื่องเฉลิม, หน้า 170.

4. มือนุภาคแทรกเข้ามาเพื่อให้เรื่องดำเนินต่อไปอย่างยืดยาว
5. มีการดำเนินเรื่องแบบนิทานซ้อนนิทานในบางเรื่อง
6. มีความเชื่อในทางศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้อง
7. ตัวละครเป็นสัตว์ธรรมดาก็มี ลักษณะพิเศษก็มี เช่น สัตว์แปลงกายกลับชาติมาเกิดและสัตว์ในนิยาย
8. การเล่าพยายามสร้างองค์ประกอบให้ผู้อ่านรู้สึกว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริง ๆ ใครเป็นคนเล่า เล่าที่ไหน เล่าเมื่อไร
9. ชื่อเรื่องบางเรื่องตั้งตามตัวละคร แต่มักจะเป็นตัวละครสำคัญตัวเดียว (พระโพธิสัตว์) เช่น มุสิกขาคก ทำให้เข้าใจยาก (ในเรื่องมีหนูกับหมาจิ้งจอก)
10. มีตัวละครแทรกเข้ามาโดยไม่จำเป็น เช่น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นรุกขเทวดาเห็นการกระทำของตัวละครในเรื่องแล้วมาเล่า

ในอรรถกถาชาดกนั้น นิทานชาดกทุกเรื่องประกอบด้วยโครงสร้าง หรือ องค์ประกอบของเรื่อง 5 ส่วนคือ

1. ปัจจุบันนวัตถุ (The stories of the present) คือเรื่องปัจจุบัน ส่วนนี้เป็นการปรารภเรื่อง เริ่มต้นของเรื่องว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ทรงปรารภเรื่องอะไร จึงตรัสชาดกเรื่องนี้
2. อดีตวัตถุ (The stories of the past) คือเรื่องในอดีต ส่วนนี้เป็นการเชื่อมเรื่องปัจจุบันให้สัมพันธ์กับเรื่องในอดีต กล่าวคือเมื่อปัจจุบันเป็นอย่างนี้ในอดีตกาลก็เป็นเช่นเดียวกัน ส่วนใหญ่เป็นการกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญบารมี ในตอนนั้นก็จะมีคำว่า อดีต (ในอดีตกาล) หรือ ภูตปุพพ์ (เรื่องเคยมีมาแล้ว) มีอยู่ในส่วนนี้ด้วย
3. คาถา (Verse) คือส่วนที่เป็นคาถา อาจมีหนึ่งคาถาหรือมากกว่าก็ได้ ส่วนคาถานี้มีปรากฏอยู่ทั้งในส่วนที่เป็นปัจจุบันนวัตถุและอดีตวัตถุ
4. เวชยาकरण (Commentary) คือการอธิบายคำหรือวลีที่ยากให้เข้าใจง่าย บางครั้งก็ใช้หลักไวยากรณ์ในการอธิบายขยายคำหรือความ
5. สโมธาน หรือ ประชุมชาดก หรือ สรุปล (Conclusion) หมายถึงสรุปเรื่องชาดก กล่าวคือสรุปเรื่องราวบุคคลหรือสัตว์ซึ่งเป็นตัวละครในเรื่องชาดกในส่วนที่เป็นอดีตชาติกลับชาติเป็นใครบ้าง ในสมัยปัจจุบันในขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงชาดก รวมทั้งกล่าวถึงการสำเร็จมรรคผลของผู้ฟังชาดกด้วย

ต่อไปนี้จะกล่าวถึงโครงสร้างของนิทานชาดกที่มีความสัมพันธ์กับนิทานชาวบ้าน

ความสัมพันธ์ของนิทานชาดกกับนิทานพื้นบ้าน

นิทานชาดกกับนิทานพื้นบ้านมีความสัมพันธ์กัน กล่าวคือนิทานชาดกส่วนใหญ่มาจากนิทานชาวบ้าน พระพุทธเจ้าทรงนำนิทานพื้นบ้านที่คนทั่วไปรู้จักกันอยู่มาแสดงโดยแทรกเรื่องพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีธรรมต่าง ๆ ลงไป ในพระไตรปิฎก นิบาตชาดกเขียนเป็นคาถา (ร้อยกรอง) ต่อมาพระอรหันตอาจารย์ได้แต่งขยายความเป็นร้อยแก้ว ทำให้รูปแบบ โครงเรื่อง และเนื้อเรื่องเหมือนกับนิทานชาวบ้านมากขึ้น นิทานชาดก จึงเป็นเรื่องที่ชาวบ้านทั่ว ๆ ไป อ่านได้อย่างสนุกสนานและจำได้ไม่ลืม

นิทานชาวบ้านนั้น นางกุหลาบ มลลิกะมาส ได้เขียนไว้ว่า “นิทานชาวบ้านเป็นเรื่องเก่าแก่ล่วงกาลนานมาแล้ว เล่าสืบ ๆ กันมาจนถึงปัจจุบัน”²

ลักษณะนิทานชาวบ้าน มีดังนี้

1. เป็นเรื่องเล่าด้วยถ้อยคำธรรมดา เป็นภาษาร้อยแก้ว ไม่ใช่ร้อยกรอง
2. เล่ากันด้วยปาก สืบกันมาเป็นเวลาช้านาน แต่ต่อมาในระยะหลังเมื่อการเขียนเจริญขึ้น ก็อาจเขียนขึ้นตามเค้าเดิมที่เคยเล่าด้วยปากเปล่า

3. ไม่ปรากฏว่าผู้เล่าดั้งเดิมนั้นเป็นใคร อย่างไร แต่ว่าเป็นของเก่า³

เมื่อคุณลักษณะนิทานชาวบ้านกับนิทานชาดกจะแตกต่างกันไปบ้าง อาจแบ่งความสัมพันธ์เป็น 2 ชนิดคือ

1. ความสัมพันธ์ทางด้านลักษณะนิทาน
2. ความสัมพันธ์ทางด้านเนื้อเรื่อง

จะกล่าวแต่ละชนิดโดยสังเขป

1. ความสัมพันธ์ทางด้านลักษณะนิทาน

ความสัมพันธ์ของนิทานชาดกกับนิทานชาวบ้าน พอจะกล่าวได้ ดังนี้

1. นิทานชาวบ้านเป็นเรื่องเล่าธรรมดาใช้ภาษาร้อยแก้ว ไม่ใช่ภาษาร้อยกรอง นิทานชาดกเป็นเรื่องเล่าธรรมดา แต่มีการแทรกหลักธรรมะที่เป็นจริยธรรมลงไปด้วย นิบาตชาดกในพระไตรปิฎกใช้ภาษาร้อยกรอง (คาถา) ซึ่งถือว่าเป็นพุทธพจน์ แต่ในอรธกถาชาดกเป็นร้อยแก้วเป็นส่วนมาก มีคาถาบ้างประปราย

² กุหลาบ มลลิกะมาส, *คติชาวบ้าน* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2516), หน้า 100.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 100.

2. นิทานชาดกเป็นนิทานที่มีอยู่ก่อนพุทธกาลมาช้านาน เล่ากันด้วยปากเปล่า เหมือนนิทานชาวบ้าน แต่มาในปัจจุบันได้พิมพ์เป็นเล่มขึ้นแล้ว

3. นิทานชาดกไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งเช่นเดียวกับนิทานชาวบ้าน นิทานชาดกมักจะขึ้นต้นด้วยคำว่า ภูตปุพฺพ แปลว่าเรื่องเคยมีมาแล้ว หรือ อดีต พาราณสี แปลว่า ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครองเมืองพาราณสี

2. ความสัมพันธ์ทางด้านเนื้อเรื่อง

ในหนังสือคติชาวบ้านของนางกุหลาบ มัลลิกะมาส ได้ให้ลักษณะเนื้อเรื่องนิทานชาวบ้านไว้ ๑ ข้อ ผู้เขียนขอให้นำเอาลักษณะเนื้อเรื่องของนิทานชาดกบางเรื่องเท่าที่หามาได้ อาจจะไม่ตรงกันทีเดียว มาเสนอไว้เพื่อพิจารณา ดังนี้

1. นิทานชาวบ้านมักจะไม่ขึ้นต้นด้วยเนื้อเรื่องตอนสำคัญและจะไม่จบลงทันทีที่เรื่องจบ แต่จะขึ้นต้นเป็นทำนองนำเรื่องเสียก่อนและเรื่องจะดำเนินไปจนถึงที่จุดจบแล้วยังมีต่อไปอีกเล็กน้อย เพื่อกล่าวถึงความสงบ ความสุขและความมั่นคงและความมีหลักฐานในชีวิตของตัวเองในนิทานเรื่องนั้น

ในนิทานชาดกมีเนื้อเรื่องลักษณะนี้เหมือนกัน ขอยกตัวอย่างเรื่องจุลธนูคหะชาดก (374) มีเรื่องย่อว่า พรหมณ์คนหนึ่งชื่อธนูคหะบัณฑิต เป็นชาวเมืองพาราณสี เรียนจบศิลปศาสตร์จากเมืองตักกศิลา ชำนาญการยิงธนูจนอาจารย์พอใจยกธิดาให้เป็นภรรยา ขณะเดินทางกลับเมือง พบช้างคู่ร้ายเชือกหนึ่ง จุลธนูคหะบัณฑิตยิงช้างเชือกนั้นตาย จึงเดินทางต่อไปถึงดงโจร มีโจร 50 คน ลูกน้องโจรจะทำร้าย แต่หัวหน้าโจรห้ามไว้ ในที่สุดก็ผิดใจกับพวกโจร จุลธนูคหะบัณฑิตยิงโจร 49 คนตายด้วยธนู 49 ดอก ไม่มีลูกธนูที่จะยิงนายโจรอีก เพราะแฉ่งธนูมีลูกธนูเพียง 50 ดอก ในจำนวนนั้นได้ยิงช้างเสีย 1 ดอก จุลธนูคหะบัณฑิตจึงต่อสู้กับนายโจร เขาชกนายโจรล้มลงแล้วนั่งคร่อมหน้าอกไว้ เรียกภรรยาให้ส่งดาบมาให้ แต่ขณะนั้นเองภรรยาของเขาเกิดมีใจรักนายโจร จึงส่งดาบให้โจรและส่งฝักให้สามี นายโจรจึงฆ่าสามีตาย นางจึงสารภาพว่านางรักนายโจร แต่นายโจรไม่ยอมรับคิดว่าเมื่อนางฆ่าสามีของนางได้ ต่อไปนางก็อาจฆ่าตนได้เช่นเดียวกัน นายโจรจึงทิ้งนางไป

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระอินทร์ ต้องการจะแสดงโทษของการประพฤตินอกงามของนาง จึงแปลงเป็นสุนัขจึงจอกให้มาตุลีแปลงเป็นปลา ปัญจสิขเทพบุตรแปลงเป็นนก สุนัขจึงจอกคาบก้อนเนื้อเดินไปใกล้นางซึ่งยืนอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ขณะนั้นปลาตัวหนึ่งกระโดดขึ้นมาจากน้ำตรงหน้าสุนัขจึงจอก สุนัขจึงจอกทั้งก้อนเนื้อวิ่งไปจะคาบปลา แต่ปลากระโดดลงน้ำเสียก่อน นกบินลงโฉบเอาเนื้อไปกิน สุนัขจึงจอกจึงอดกินทั้งเนื้อและปลาเพราะความโลภ นางเห็นเหตุการณ์เช่นนั้น จึงกล่าวว่า สุนัขจึงจอกโง่เขลา อดกินทั้งเนื้อและปลา สุนัข

จึงจอกจึงย้อนว่า นางนั้นแหละเป็นคนโง่ เสมอทั้งผิวและซู้ อันความชั่วที่ทำไปแล้วนั้น นางจะทำงานชัวย่างนั้นอีก เพราะนางไม่อึ้งในกาม

2. นิทานชาวบ้านจะมีเนื้อเรื่องทำนองเดียวกันซ้ำ ๆ แต่เหตุการณ์แปลกแตกต่างกันออกไป บางทีก็สามครั้งหรือบางทีก็สี่ครั้ง เช่น แพ้รู้สามครั้ง แก้ปัญหาตกด้วยปัญญาสี่ครั้ง (จำนวนซ้ำโดยมากเป็นไปทางลักษณะทางศาสนา) การมีเรื่องซ้ำ ๆ ทำนองนี้เป็นการก่อความกระหายใคร่จะรู้ว่าเรื่องตอนไหนจะมีทางออกอย่างไรและขณะเดียวกันก็ทำให้มีเนื้อเรื่องยาวสมบูรณ์ขึ้น

นิทานชาดกก็มีลักษณะเนื้อเรื่องซ้ำ ๆ หลายเรื่องเช่นเดียวกัน เช่น สิงคาลชาดก (152) กล่าวว่า มีราชสีห์พี่น้อง 7 ตัว ตัวสุดท้ายเป็นตัวเมียอาศัยอยู่ในถ้ำพลีค หม่าสุนัข จึงจอกมีใจรักนางราชสีห์ จึงมาหานางเสมอหลังจากที่พี่ชายทั้งหลายออกไปหาอาหาร แต่นางราชสีห์รังเกียจหาว่า สุนัขจึงจอกต่ำต้อยคนละวรรณะ สุนัขจึงจอกจึงมีความเสียใจไปนอนอยู่ในถ้ำพลีค เมื่อราชสีห์ผู้พี่กลับมาทราบเรื่องเข้าก็โกรธผลุนผลันไปทำร้ายสุนัขจึงจอกโดยไม่พิจารณา จึงถูกผนังถ้ำพลีคกระแทกหน้าอกตายด้วยอาการเช่นเดียวกันที่ละตัว ๆ จนเหลือพี่ใหญ่เพียงตัวเดียวราชสีห์ตัวพี่นี้มีความรอบคอบจึงขึ้นไปบนถ้ำสี่หนาทจนสุนัขจึงจอกตกใจ หัวใจแตกตาย เรื่องอื่น ๆ ที่มีเนื้อเรื่องกล่าวซ้ำทำนองเดียวกันนี้ ก็มีเช่น พัพพชาดก (137) โภชชานียชาดก (23) เป็นต้น

3. นิทานชาวบ้านโดยทั่วไปแล้วจะมีตัวเอกในนิทานคราวหนึ่ง ๆ ไม่เกินสองตัว ถ้าในเรื่องมีมากกว่าสองขึ้นไป ก็จะมีแค่สองตัวที่มีบทบาทสำคัญในการดำเนินเรื่องตอนนั้น

นิทานชาดกบางเรื่องที่มีเนื้อเรื่องง่าย ๆ มีตัวละครน้อย เช่น เรื่องสี่สวนาคชาดก (72) กล่าวว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นช่าง ช่วยเหลือบูรุษผู้หลงทางให้อาหารแล้วให้จีหลังของตนสู่แดนมนุษย์ ต่อมาชายผู้นั้นเตรียมเลื่อยมาขอตัดงาพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์มอบให้เพราะพระองค์รักพระโพธิญาณยิ่งกว่า เมื่อชายผู้นั้นนำไปขายแล้ว ต่อมาขอตัดโคนงาอีก พระโพธิสัตว์ก็ยอมให้ตัดเอาไปจนพระโพธิสัตว์ได้รับทุกขเวทนาถึงสิ้นชีวิต ในที่สุดแผ่นดินก็สูบชายผู้อกตัญญูนั้น

4. นิทานชาวบ้านตัวในเรื่องมักจะต้องมีลักษณะตรงกันข้าม คนชู้กับคนดี คนฉลาดกับคนโง่ เป็นต้น

นิทานชาดกก็มีเนื้อเรื่องลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน เช่น เรื่อง “จุลลันนทียชาดก (222) กล่าวว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนาร สละชีวิตแทนมารดาซึ่งตาบอดถูกพรานฆ่าตาย พรานผู้นั้นกลับมาถึงบ้าน บุตรและภรรยาถูกไฟผ่าตาย บ้านถูกไฟไหม้เหลือแต่เสากับข้อ ข้อหักลงมาถูกศีรษะนายพรานแตก แผ่นดินไหวแยกสูบชายผู้นั้นสู่นรกอเวจี

เรื่องคนโง่กับคนฉลาด เช่น เรื่อง “จัมมสาฎกชาดก” กล่าวว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพ่อค้า ตีเตียนปรึพพาชกโง่ที่ทำความเคารพแพะและถูกแพะชนตาย

5. คนที่คว่ำอ้อนที่สุดในหมู่พวก กลับกลายเป็นคนดีที่สุดในหมู่พวก น้อยชายหรือน้อยสาวคนสุดท้าย มักจะกลับเป็นผู้ชนะในตอนท้ายเสมอ

นิทานชาดกที่มีลักษณะเช่นนี้ก็มีเรื่อง “สังวรมหาราชชาดก” กล่าวว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์อยู่ในเมืองพาราณสี พระเจ้าพาราณสีมีโอรสอยู่ 99 องค์ พระโอรสองค์สุดท้าย ได้ผูกน้ำใจฝูงชนผู้มาถึงพระนครพาราณสีทั่วหน้า ด้วยสังกหวัดดูต่าง ๆ พวกอำมาตย์ได้กราบทูลพระราชว่าเมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตไป พระเสวตฉัตรจะตกแก่ใคร พระราชชาตรีว่าลูกของฉันทั้งหมดเป็นเจ้าของเสวตฉัตร ผู้ใดจับใจพวกเธอ พวกเธอพึงให้เสวตฉัตรนั้นแก่ผู้นั้น เมื่อพระราชาสวรรคต พวกอำมาตย์จึงถวายเสวตฉัตรแก่พระสังวรมุขม 99 องค์เมื่อทราบข่าวพระราชบิดาสวรรคตและเสวตฉัตรตกเป็นของพระสังวรมุขม จึงคิดกันว่าเสวตฉัตรสมควรตกแก่พระผู้พ้องก็ใหญ่แล้วส่งหนังสือไปให้พระเจ้าสังวรทราบว่าจะให้ฉัตรแก่พวกเรา หรือจะรบกัน แล้วพากันไปล้อมพระนครไว้ พระเจ้าสังวรได้ปรึกษากับพระโพธิสัตว์แล้วส่งสาส์นไปบอกว่า เชิญเจ้าพี่ทั้งหลายมารับส่วนราชทรัพย์ของพระราชบิดาเถิด หม่อมฉันจะไม่ขอรบกับเจ้าพี่ดอก พระพ้องก็ใหญ่นามว่าอุโบสถกุมาร ตรัสเรียกพระเจ้าน้องที่เหลือทั้งหลายมากล่าวตักเตือนว่า น้องชายองค์สุดท้ายมิได้เป็นศัตรูกับพี่ทั้งหลาย ยังบอกให้พี่ทั้งหลายไปรับราชสมบัติ เสวตฉัตรจะมีแก่ทุกคนก็ไม่ได้ พวกเราจะยกเสวตฉัตรให้น้องคนสุดท้าย ในที่สุดพระกุมารทั้งหลายก็เชื่อตามพระพ้องก็ใหญ่

6. ถ้ามีตัวในนิทานสองคน เป็นคนมีอำนาจน้อยหรืออ่อนแอ ก็มักจะเป็นพี่น้องฝาแฝดกัน แต่ถ้าเมื่อใดมีอำนาจขึ้น ก็อาจจะกลับกลายเป็นศัตรูคู่แข่งกัน

นิทานชาดกไม่มีเนื้อเรื่องเช่นนี้โดยตรง แต่มีลักษณะใกล้เคียงคือคนที่มีอำนาจน้อย เมื่อมีอำนาจก็หาช่องทางใช้อำนาจนั้นเพื่อประโยชน์ของตนเองและบริวารดังเรื่อง “ทศรถชาดก” กล่าวว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นรามबंधิต ได้ถูกเนรเทศออกจากพระนครพร้อมกับน้องชายคือพระลักษณกุมารและน้องสาวคือนางสีดา สาเหตุคือพระราชบิดาได้พระมเหสีใหม่และได้ให้พรว่า จะยกเสวตฉัตรให้แก่พระโอรสที่เกิดจากพระมเหสีใหม่เมื่อพระมเหสีใหม่ประสูติโอรสพระนามว่า ภรตกุมาร เมื่อพระโอรสมีพระชนม์ได้ 7-8 พรรษา พระมารดาจึงทวงขอพรอีก พระราชาจึงรับสั่งให้พระโอรสทั้งสองเข้าเฝ้าแล้วตรัสเล่าเรื่องทั้งหมดให้ทรงทราบ พร้อมกับมีพระดำรัสให้โอรสทั้งสองออกไปอยู่ป่าสัก 12 ปี เมื่อพระราชบิดาสวรรคตแล้วจึงกลับมาครองราชย์ พระโอรสทั้งสองก็ทรงยินยอมและเสด็จออกป่าพร้อมกับนางสีดา

ในปีที่ 9 พระราชบิดาเสด็จสวรรคต พระเทวีมีพระดำรัสให้พวกอำมาตย์ถวายเสวตฉัตรแก่พระภรตกุมาร พวกอำมาตย์ไม่ยอมโดยกล่าวว่า เจ้าของเสวตฉัตรยังอยู่ในป่า พระภรตทรงเห็นตามพวกอำมาตย์ ในที่สุดพระรามและพระลักษมณ์และพระนางสีดาก็เสด็จกลับครองเมืองพาราณสีจนสิ้นพระชนม์

7. การจับวางลักษณะหรือนิสัยใจคอของตัวในเรื่องเป็นไปอย่างง่าย ๆ มาก มีลักษณะนิสัยที่เห็นชัดเจนและมีปรากฏในการดำเนินเรื่องเท่านั้น ที่กล่าวเอาไว้ตรง ๆ นอกจากนั้น นิสัยหรือชีวิตด้านอื่น ๆ ของตัวในนิทาน ถ้าไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับเนื้อเรื่องแล้ว ก็จะไม่กล่าวถึง เช่นบอกไว้เลยว่าเป็นคนโกง หรือ คนดี.

นิทานชาดกได้วางลักษณะหรือนิสัยใจคอของตัวละครง่าย ๆ ก็มี เช่นเดียวกับนิทานชาวบ้าน เช่นเรื่อง “สาริเกทราชดก (484)” กล่าวว่าพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นลูกของพระยานกแขกเต้า เมื่อบิดาแก่ลงจึงมอบอำนาจให้ปกครองฝูงนกแขกเต้าแทน ลูกพระยานกแขกเต้าห้ามบิดามารดามีให้ออกไปหาอาหาร ตัวท่านเองจะหาอาหารมาเลี้ยง วันหนึ่งออกไปหาข้าวสาลีและไปติดบ่วงของคนเฝ้าไร่ คนเฝ้าไร่จึงนำไปให้แก่พราหมณ์ผู้เป็นเจ้าของไร่ พราหมณ์ถามว่า ท่านกินข้าวสาลีอิ่มแล้ว ทำไมจึงคาบไปอีก ท่านจงเวรกับข้าพเจ้าหรือ พระยานกแขกเต้าจึงตอบว่า ข้าพเจ้ามิได้จงเวรกับท่าน บิดามารดาของข้าพเจ้าแก่แต่่าไม่สามารถจะบินมาหาอาหารได้ ข้าพเจ้าจึงคาบไปเพื่อเลี้ยงท่านทั้งสองเป็นการปลื้มหน้าท่านที่ท่านทำไว้ก่อนแล้ว พราหมณ์เมื่อได้ฟังดังนั้นจึงปล่อยพระยานกแขกเต้าไป

8. มีโครงเรื่องง่าย ๆ ไม่ซับซ้อนเล่าจบไปเป็นเรื่อง ๆ ตอน ๆ แต่ถ้าเมื่อใดมีโครงเรื่องเล็กแทรกเข้ามาในเรื่องใหญ่ ก็แสดงว่าเพิ่มเติมขึ้นภายหลังและเป็นรูปวรรณคดีชั้นสูงขึ้นไป

นิทานชาดกก็มีโครงเรื่องง่าย ๆ ไม่ซับซ้อน ถ้ามีเรื่องแทรกเข้าในเรื่องใหญ่ถือว่าเพิ่มเข้ามาในภายหลัง เช่นเรื่อง “กุลาวกชาดก (31)” กล่าวว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมานพรักษาศีล มีมเหสี 4 องค์คือพระนางสุธรรมา สุจิตรา สุนันทา และสุชาดา มเหสี 3 องค์แรกได้สร้างศาลาเป็นโรงทาน แต่นางสุชาดาไม่ทำอะไรมาแต่แต่งตัว มขมานพล้นพระชนม์ไปเกิดเป็นพระอินทร์ มเหสีทั้ง 3 เมื่อสิ้นชีวิตแล้วไปเกิดเป็นพระมเหสีของพระอินทร์ ส่วนนางสุชาดาไปเกิดเป็นนกยาง พระอินทร์จึงไปสอนนกยางให้รักษาศีล ในที่สุดก็มาเกิดเป็นมเหสีของพระอินทร์ ส่วนตอนที่พระอินทร์บอสุรย์นั้น คงไม่ใช่ส่วนเพิ่มเข้ามาภายหลัง หากเป็นโครงเรื่องที่ดำเนินติดต่อกันไปเท่านั้น ซึ่งอาจจะต่างจากนิทานชาวบ้านก็ได้ เรื่องอื่น ๆ ที่มีโครงเรื่องทำนองนี้มีมากด้วย

9. วิธีเล่าเรื่องเรียงลำดับง่าย ๆ ถ้าเป็นเรื่องอย่างเดียวกัน ก็เล่าแบบเดียวอย่างใกล้ชิดมาก ใช้ถ้อยคำเหมือน ๆ กัน แสดงว่าตั้งใจให้เหมือนกัน ไม่ต้องให้แปลกแตกต่างกันไปทั้งวิธีการเล่าและถ้อยคำ

นิทานชาดกมีเนื้อเรื่องเช่นเดียวกัน คือเรื่องอย่างเดียวกัน มักจะเล่าแบบเดียวกัน และใช้ถ้อยคำเหมือนกัน คำเนิ่นเรื่องง่าย ๆ เช่นเรื่อง “สกุนชาดก (36)” “นฏาสนชาดก (133)” “วีรกชาดก (204)” “กัณฑลชาดก (210)” “ขัมพุกชาดก (325)” “คิณฑชาดก (427)” และ “สุกกรชาดก (255)” เรื่องเหล่านี้พระโพธิสัตว์แสดงคุณของการเชื่อฟังและโทษของการไม่เชื่อฟัง อย่างสกุนชาดก พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานกเห็นกิ่งไม้เสียดสีกันมีควันขึ้นจะเกิดไฟ แนะนำให้นกทั้งหลายบินหนีไปเสีย นกตัวที่เชื่อฟังก็ปลอดภัย.

อนึ่ง นิทานชาวบ้านมีรูปแบบอย่างหนึ่งเป็นนวนิยาย คำว่า “นิยาย หมายถึงเรื่องเล่าซึ่งสมมติว่าเกิดขึ้นจริง แสดงประวัติความเป็นมาของสิ่งใดสิ่งหนึ่งจะเป็นพืชหรือสัตว์หรือปรากฏการณ์ธรรมชาติ”⁴

นิทานชาดกมีรูปแบบเป็นนิยายเหมือนกัน ดังเรื่องต่อไปนี้

1. **อุลुकชาดก (270)** กล่าวถึงเรื่องกากับนกเค้าเป็นศัตรูกัน เรื่องมีว่า เมื่อครั้งปฐมกัลปีสัตว์ทั้งหลายต่างประชุมกันคัดเลือกหัวหน้า แต่งตั้งให้เป็นราชาของพวกตน สัตว์สี่เท้าก็เลือกราชสีห์เป็นราชา ปลาในมหาสมุทรเลือกปลาอานนท์เป็นราชาของตน ส่วนนกทั้งหลายเมื่อประชุมกันแล้วเลือกนกเค้าเป็นราชาของนกทั้งหลาย ที่ประชุมได้ประกาศครั้งที่ 1-2 ไม่มีใครคัดค้าน พอสิ้นเสียงประกาศครั้งที่ 3 มีกาดูหนึ่งกล่าวคัดค้านว่า นกเค้าเมื่อเวลายังไม่โกรธยังมีหน้าตาน่ากลัวถึงเพียงนี้ เมื่อได้แต่งตั้งเป็นราชา (หัวหน้า) แล้ว เวลานกเค้าโกรธขึ้นมาหน้าตาจะน่ากลัวสักเพียงไหนจึงขอคัดค้านไม่เลือกเอานกเค้าเป็นหัวหน้า นกเค้าเมื่อได้ฟังเช่นนั้น ก็โกรธ ไล่จิกตีกาเป็นการใหญ่ กากับนกเค้าจึงเป็นศัตรูกันมาตั้งแต่นั้น

2. **นพปานชาดก (20)** กล่าวถึงเหตุที่ไม่อ้อเป็นช่องทะเลตลอดตั้งแต่ต้นจนปลาย เรื่องมีว่า พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นพระยาสิง มีฝูงลิง 84,000 เป็นบริวาร ได้อบรมบริวารว่าในป่ามีอันตรายรอบด้าน เช่นต้นไม้เป็นพิษ สระของอมมนุษย์ ฉะนั้นให้ระมัดระวังภัยอันตรายทั้งหลาย อย่ากินผลไม้ที่ยังไม่เคยกิน อย่าดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่ม เมื่อฝูงลิงเดินมาถึงสระแห่งหนึ่งพระยาสิงก็ตรวจดูรอบสระพบรอยเท้าสัตว์ที่ลงไปไม่เห็นรอยเท้าสัตว์ขึ้นมา จึงทราบว่าเป็นมนุษย์สิงอยู่ อมนุษย์ (รากษส) จะกินผู้ที่ลงไปในสระเท่านั้น พระโพธิสัตว์จึงหาวิธีการดื่มน้ำจากสระโดยไม่ต้องลงไป พระองค์ได้ไม่อ้อมาและได้ตั้งสัจอธิษฐานก่อนเป่าด้วยปากว่าขอ

⁴ กิ่งแก้ว อรรถาการ, วรรณกรรมบ้านใน (กรุงเทพฯ : กุรุสภา, 2514), หน้า 10.

ให้ไม้้อทุก ๆ ที่เกิดรอบสระนี้ จงทะเลเป็นรูกลงไปโดยตลอด ด้วยเหตุนี้ไม้้อจึงมีรูทะเลถึงกันโดยตลอดตั้งแต่นั้นมา พระโพธิสัตว์และบริวารจึงได้ตักน้ำจากสระโดยสวัสดิภาพ

นอกจากนี้นิทานชาวบ้านของไทยมีโครงเรื่องตรงกับนิทานชาดก เช่นเรื่อง “ดาอินกับตานา” ตรงกับนิทานชาดกเรื่อง “ทัพพปุฬชาดก (400)” ว่าด้วยการทะเลาะวิวาทกัน เรื่องมือขู่ ว่า สุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งมีภรรยาชื่อ มายาวิ เมื่อนางตั้งครรภ์ เกิดแพ้ท้อง อยากจะกินปลาตะเพียน จึงบอกให้สามีหาปลาตะเพียนมาให้ สามีจึงเที่ยวหาตามชายแม่น้ำ

ขณะนั้นมีนก 2 ตัว ตัวแรกเที่ยวหากินในน้ำลึก ตัวที่สองเที่ยวหากินตามชายฝั่ง ต้น ๆ นกตัวแรกขณะที่เที่ยวหากินปลาในน้ำลึกนั้น ได้จับปลาตะเพียนใหญ่ตัวหนึ่ง แต่ไม่สามารถจะนำขึ้นฝั่งได้ จึงขอร้องให้นกตัวที่สองที่หากินตามชายฝั่งช่วยนำปลาตะเพียนเข้าสู่ฝั่ง นกตัวที่สองได้ช่วยเหลืออย่างเต็มที่ พอถึงฝั่งนกทั้งสองแบ่งปลากันแต่ตกลงกันไม่ได้ว่าตัวเองจะได้ส่วนไหน จึงเกิดทะเลาะโต้เถียงกัน ขณะนั้นเองสุนัขจิ้งจอกเดินผ่านมา นกคู่นั้นจึงขอร้องให้สุนัขจิ้งจอกช่วยแบ่งปลาให้ด้วย สุนัขจิ้งจอกจึงตัดสินใจพิพากษาว่าปลาตะเพียนตัวนี้ให้แบ่งออกเป็น 3 ส่วนคือ ส่วนหัว ส่วนหางและส่วนกลาง ส่วนหัวให้แก่กตัวแรกที่เที่ยวหากินในน้ำลึก ส่วนหางให้แก่กตัวที่สองที่เที่ยวหากินตามชายฝั่ง สำหรับส่วนกลางนั้น ให้แก่ข้าพเจ้าผู้ตัดสิน มีคำแปลคาถาเรื่องนี้ว่า

ดูกรนากผู้เที่ยวไปตามฝั่ง ท่านจงคาบเอาท่อนหางไป ท่อนหัวเป็นของนากผู้เที่ยวไปในน้ำลึก ส่วนท่อนกลางนี้ จักเป็นของข้าพเจ้าผู้ตัดสิน.

2. แนวความคิดเรื่องชาดก

นิบาตชาดกทั้งในกัมภีร์พระไตรปิฎกและกัมภีร์อรรถกถาชาดก ไม่ได้กล่าวถึงแนวความคิดเรื่องชาดกเอาไว้ ผู้เขียนเข้าใจว่า ผู้จนารรรถกถาชาดก คงมีแนวความคิดที่จะยกย่องพระพุทธเจ้าและที่จะสอนธรรมะของพระองค์โดยการนำเรื่องราวอดีตชาติของพระพุทธเจ้ามาแล้วเป็นนิทาน นำนิทานพื้นบ้านมาแทรกไว้ ตัวละครเอกของเรื่องคือพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีธรรมและจริยธรรมอื่น ๆ แนวความคิดที่จะนำเอาเรื่องอดีตชาติของพระพุทธเจ้า ที่เราเรียกว่า พระโพธิสัตว์ บำเพ็ญบารมีธรรม และจริยธรรมอื่น ๆ มาเล่าเป็นแบบนิทานชาวบ้านแทรกนิทานชาวบ้านเข้าไป เป็นแนวความคิดหลัก เพราะพระโพธิสัตว์เป็นแบบบุคคลตัวอย่างที่ดี สมบูรณ์ด้วยคุณลักษณะทุกประการ คนที่นับถือพุทธศาสนา ต้องยึดถือพระโพธิสัตว์เป็นแบบบุคคลตัวอย่างที่ตัวเองต้องปฏิบัติและดำเนินตาม

เพราะฉะนั้นแนวความคิดที่จะนำมาวิเคราะห์มีดังนี้

1. พระโพธิสัตว์
2. บารมี
3. จริยธรรม

1. โพธิสัตว์

คำว่า “โพธิสัตว์” แยกคำออกได้เป็น 2 คำคือ 1. โพธิ 2. สัตว์

1.1 โพธิ

1.1.1 วิเคราะห์ศัพท์ว่า “โพธิ”

คำว่า “โพธิ” มาจากธาตุว่า พุชฺ แปลว่า ตรัสรู้, รู้, บรรลุ, บาน ตื่น⁵ ประกอบด้วย อี ปัจจัย อี ปัจจัยตัวนี้แปลว่า ผู้, ความ การ : ฯลฯ ในนามกัตก (พุช + อี - โพธิ) สำเร็จรูปคำเป็น โพธิ แปลว่า ผู้รู้, ความรู้, ผู้ตื่น, การตื่น, ผู้บรรลุ, การบรรลุ เป็นต้น

นอกจากจะใช้คำ “โพธิ” โดด ๆ แล้ว ยังนิยมเติมอุปสรรค ส (สม) ที่แปลว่าพร้อม นำหน้าโพธิเป็น สมโพธิ แปลว่าความรู้พร้อม, ผู้รู้พร้อม หมายถึงความรู้ของพระอรหันต์ พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระพุทธเจ้า ถ้าหมายถึงความรู้ของพระพุทธเจ้า มักจะเติมว่า อนุตตรสัมมา เป็น อนุตตรสัมมาสัมโพธิ แปลว่า ความรู้ไม่มีความรู้อื่นสูงยิ่งไปกว่า กล่าวคือความรู้ถูกต้องสูงที่สุดไม่มีความรู้ใด ๆ เสมอเทียบเท่าได้

นอกจากนิยมเติมอุปสรรค หรือคำอื่น ๆ หน้าคำโพธิแล้ว ยังนิยมเติมคำว่า ญาณ ท้ายคำโพธิอีกด้วย เป็น โพธิญาณ แปลว่า ญาณคือความรู้

ยังมีศัพท์อื่น ๆ ที่ใช้แทนคำว่า “โพธิ” ได้คือ ญาณ, วิชา, อภิญญา และ ปัญญา ญาณ (ความรู้) ของพระพุทธเจ้ามี 3 เรียกว่า วิชา 3 หรือ เตวิชชา หมายถึงวิชา 3 หรือ ญาณ 3 คือ

1. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (ญาณเป็นเหตุระลึกชาติได้)
2. จุตูปปาตญาณ (ญาณกำหนดรู้จุดเกิดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายได้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิพพจักขุญาณ)
3. อาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ)

นอกจากวิชา 3 ยังมีวิชา 8 วิชา 8 เหมือนอภิญญา 6 โดยเพิ่มวิปัสสนาญาณ (ญาณที่เห็นแจ้งในไตรลักษณ์) และ มโนมยิทธี (ฤทธิ์ทางใจ) รวมเป็นวิชา 8

⁵ หลวงเทพครุณานุกิจย์, พระคัมภีร์ธาตุปทีปิกา (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2509) หน้า 257

อภิญา แปลว่า ความรู้ยิ่งของพระพุทธเจ้ามี 6 คือ

1. อธิวิธิ (ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้)
2. ทิพโสด (ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์)
3. เจโตปริยญาณ (ญาณที่ทำให้กำหนดรู้ใจคนอื่นได้)
4. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้)
5. ทิพจักขุ (ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์)
6. อาสวกขยญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ)

1.1.2 ความหมายของคำว่า “โพธิ์”

โพธิ์ มีความหมายกว้างมาก แต่พอสรุปได้ 2 อย่างคือ

1. โพธิ์ หมายถึงการตรัสรู้และความรู้ของพระพุทธเจ้า ดังข้อความว่า “ดูก่อนมหา-
นามะ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มึศรัทธาคือความเชื่อความตรัสรู้ของพระตถาคตว่า แม้
เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ ฯลฯ (อิธ มหา-
นาม อริยสาวโก สทโธ โหติ, สททหติ ตถาคตโพธิ์ : อติปิ โส ภควา อรหิ สมมาสมพุทโธ ฯลฯ)”⁶

และว่า “(พระโพธิ์สัตว์ผู้มีลักษณะพิเศษเช่นนั้น) หากว่า พระองค์ทรงยินดีในเนก-
ขัมมะ เป็นผู้ทรงมุ่งมั่น เสด็จออกบรรพชา พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันประเสริฐกว้างขวาง จะทรง
ได้ปัญญาอันสูงสุด บรรลุโพธิ์ญาณอันไม่มีสิ่งอื่นเสมอ” (สเจ ปพฺพชฺ อูเปติ ตาทิโส

เนกขมฺม - ฉนฺทาทิโร วิจกฺขโณ

ปญฺญา - วิสิฏฺฐิ ลภเต อนุตฺตรํ

ปโปติ โปธิ วรฺภูริ - เมธโส)⁷

ความหมายข้อ 1 นั้นนอกจากหมายถึงความรู้, การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าแล้ว ยังมี
ความหมายครอบคลุมไปถึงการเตรียมตัว หรือการสะสมความรู้ก่อนตรัสรู้ด้วย

2. โพธิ์ หมายถึงวิมุตติและนิพพาน อันเป็นผลของการตรัสรู้⁸ คัมภีร์ชั้นแรกของ
พุทธศาสนา กล่าวถึงพระพุทธเจ้าเป็นเพียงบุคคลผู้พ้นกิเลสอาสวะทั้งหมดทั้งสิ้น คือเป็นผู้ได้
อาสวกขยญาณ (ความสิ้นไปแห่งอาสวะ) ต่อมาคัมภีร์ชั้นหลังได้เพิ่มหรือยกพระพุทธเจ้าพ้น
กิเลสอาสวะเป็นบุคคลพิเศษเป็นสัพพัญญู (รู้ทุกสิ่ง) เป็นเทพไป ด้านญาณคือความรู้ ก็พัฒนา
ด้วยก็จากอาสวกขยญาณ (รู้การสิ้นไปแห่งอาสวะ) เป็นสัพพัญญุตญาณ (ญาณคือความเป็น
แห่งบุคคลผู้รู้ซึ่งสิ่งทั้งปวง)

⁶ ประพนธ์ อิศววิรุฬหการ, การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิ์สัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน, วิทยานพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523. หน้า 38.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 79.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

โพธิ์ คือความรู้ที่ทำลายกิเลสซึ่งมีทั่วไปในพระอรหันตสาวก พระปัจเจกพุทธเจ้า พระพุทธเจ้า จึงเปลี่ยนกลายเป็นความรู้ทุกอย่างอันเป็นความรู้ทั้งหลายของพระ-
พุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ความรู้ในลักษณะเช่นนี้เป็นการขยายความคิดจากความรู้เมื่อถึง
อาสวกกิเลสขึ้นเป็นความรู้ที่ครอบคลุมทุกอย่างในพุทธศาสนา⁹

เนื่องจากการขยายความรู้จากอัสวกขยญาณเป็นสัพพัญญุตญาณ (มหายานได้
ขยายไปอีกถึงขั้นศูนย์ตา) จึงเป็นเหตุให้การเตรียมตัวการแสวงหาธรรมะก่อนการตรัสรู้เพียง
ชาติเดียวเท่านั้นไม่เพียงพอ จะต้องเป็นหลาย ๆ ชาติ จึงเกิดแนวความคิดเรื่องบารมีอันเป็น
คุณธรรมของพระโพธิสัตว์ที่จะบำเพ็ญก่อนตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

ความแตกต่างระหว่างโพธิ์ของพระพุทธเจ้า พระสาวก มีดังนี้ ในพระสูตรชั้นเดิมคือ
ในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย กล่าวถึงขั้นตอนการบรรลุโพธิ์ของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์
คล้ายคลึงกันคือเข้าถึงโพธิ์ขั้นอัสวกขยญาณ แต่แตกต่างกันในข้อที่ว่า พระพุทธเจ้าทรงบรรลุ
ด้วยพระองค์เอง ส่วนพระอรหันต์เป็นผู้ปฏิบัติตามทางที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำไว้ ดังพระ-
อานนทักกล่าวไว้ว่า “นตถิ โข พุราหมณ, เอกภิกขุเป เตหิ ธมฺเมหิ สพฺเพน สพฺพ สพฺพตฺตา
สพฺพ สมณคโคโต, ... โส หิ, พุราหมณ ภควา อนุปฺปนฺมสฺส มกฺกสฺส อุปฺปาเทตา อสฺสชาติตฺสฺส
มกฺกสฺส สยฺหาเนตา, อนกฺขาตฺสฺส มกฺกสฺส อกฺขาตา, มกฺกคณฺณ มกฺกพิทุ มกฺกโกวิโท. มกฺกานุมกฺกา
จ ปน เอตฺตริ สาวกา วิหฺรณฺติ ปจฺจุฉา สมฺนฺนาคตา” แปลว่า ดูกรพราหมณ์ ไม่มีภิกษุแม้สักรูป
เดียว ผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมทุกข้อทุกประการที่พระพุทธเจ้าทรงถึงพร้อม เพราะพระองค์ทรงทำ
ให้มรรคที่ยังไม่อุบัติให้อุบัติขึ้น ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ตรัสบอกมรรคที่ยังไม่มีใครบอก ทรง
ทราบชัดมรรค ทรงรู้แจ้งมรรคและทรงฉลาดในมรรค ส่วนเหล่าสาวกในข้อนี้เป็นผู้ดำเนินตาม
มรรค จึงได้ถึงพร้อมต่อภายหลัง¹⁰

ยังมีโพธิ์อีกอย่างหนึ่งซึ่งต่างจากโพธิ์ของพระพุทธเจ้าและพระสาวก นั่นคือปัจ-
เจกโพธิ์ ปัจเจกโพธิ์คือรู้เอง แต่สอนคนอื่นไม่ได้ โพธิ์จึงแบ่งออกเป็น 3 ระดับคือ

1. สาวกโพธิ์ หมายถึงความรู้ของพระสาวกผู้ปฏิบัติแล้วได้บรรลุเป็นพระอรหันต์
(สาวกพุทธะ หรือ อนุพุทธะ)
2. ปัจเจกโพธิ์ หมายถึงความรู้ของพระปัจเจก ผู้รู้เองแต่สอนคนอื่นไม่ได้ (ปัจเจก
พุทธเจ้า)
3. สัมมาสัมพุทธโพธิ์ หมายถึงความรู้ของพระพุทธเจ้าผู้รู้เองและสอนบุคคลอื่นได้
ด้วย (สัมมาสัมพุทธเจ้า)

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

ในกัมภีร์ปุคคลบัญญัติกล่าวถึงความแตกต่างของพระอรหันต์กับพระพุทธเจ้าว่า พระอรหันต์เป็นพระอรหันต์ เพราะทำที่สุดแห่งทุกข์ ส่วนพระพุทธเจ้าเป็นพระพุทธเจ้าด้วย พระสัพพัญญุตญาณ¹¹

จะเห็นว่าในกัมภีร์ชั้นหลังได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าได้สัพพัญญุตญาณ หรือ อนุตรสัมมาสัมโพธิ (ความรู้ที่ไม่มีความรู้อื่นยิ่งไปกว่า) อันเป็นความรู้ที่ใคร ๆ แม้แต่พระสาวกอรหันต์ก็ตามไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงสูงกว่าพระสาวกอรหันต์

โพธิมีความหมาย 2 อย่างคือ ความรู้, การตรัสรู้

ยังหมายถึงการตื่น ผู้ตื่น ซึ่งมาจากรากศัพท์ว่า พุชฺ ชาติในคำแปลว่า ตื่น เพื่อความเข้าใจชัดเจนในความหมายว่า ตื่น ขออ้างอิงพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ไว้ดังนี้

“พุทฺโธ ออกมาจาก พุชฺ ชาติ ที่แปลว่า รู้ ก็ได้ ตื่น ก็ได้ เช่น สมุทฺตมพุทฺโธ แปลว่า ตรัสรู้เองโดยชอบ ก็ชาติเดียวกับ พุทฺโธ ที่แปลว่าตื่น ก็ชาติเดียวกัน แต่ไม่ใช่ตื่นตื่นเหมือนอย่างคนได้ประสบอะไรแล้วตื่นตื่น พุทฺโธ หมายความว่าตื่นจากหลง ตื่นจากไม่รู้ ถ้าเอาศัพท์ว่ารู้บวกกับตื่น มารวมกันเข้า ก็หมายความว่ารู้จนตื่น หรือตื่นเพราะรู้.....”¹²

1.2 สัตว์

คำว่า “สัตว์” ในคำโพธิสัตว์มาจากภาษาสันสกฤต บาลีใช้คำว่า สัตต มาจากราตุว่า สขฺ ชาติ หรือ สญฺชฺ ชาติ แปลว่า ติด, ขัด, ข้อง เป็นคำนาม หมายถึงสัตว์, มนุษย์, เจริญงาน ฯลฯ “ผู้ติดอยู่ในวัฏฏะ” เป็นคำกิริยาแปลว่า ติดแล้ว, ข้องแล้ว¹³ ลง ต ปัจจัยในกิริยาภิกตัทที่แปลว่า “แล้ว” ต ปัจจัยตัวนี้ลงแล้วกรรูปไว้ตามเดิม พยัญชนะท้ายชาติเป็น ชฺ ในคำ สขฺ แปลงเป็น ต มีรูปคำเป็น สตฺต ในบาลี

ต่อไปนี้ขอทำความเข้าใจของคำว่าสัตว์จากหนังสือต่าง ๆ มาศึกษาเพื่อให้ได้ความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

1. สัตว์ -, สัตว์ (สัตตวะ, สัต) น. สิ่งที่มีชีวิตซึ่งแตกต่างไปจากพรรณไม้ ส่วนมากมีความรู้สึกและเคลื่อนย้ายที่ได้เอง, ความหมายที่ใช้สามัญหมายถึงสัตว์ที่ไม่ใช่คน, เจริญงาน (ส. สตฺตว ป. สตฺต)¹⁴

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70,

¹² สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, **ธรรมานุกรม**, (นครหลวงฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525), 317.

¹³ หลวงเทพรัตนาศรัย, **เรื่องเดิม**, หน้า 386.

¹⁴ ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525**, (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, หน้า 763.

2. สดโต (สัตว์) (ผ), (ชิน), ชน ส สดตว
 สดโต ข้องแล้ว ติดแล้ว (ชิน) ผู้ข้อง (ผ) ส สกุต¹⁵
3. สดต นาม. สัตว์ สดต กิริยาภิ. (สญช-ส + ต -ตต) ข้องอยู่แล้ว¹⁶
4. Satta m. a creature; living being.
 Satta (pp. of sajjati) attached or clinging to¹⁷
5. Satta¹ (pp. of sanj. sajjati) hanging, clinging tor attached to
 Satta² (m) a living being, creature, a sentient & - rational being, a person¹⁸
6. ในคัมภีร์อภิธานปิฎกให้ความหมาย สดต ว่า ความมี, ความเป็น มาจาก อส
 ชาติในความมี มี, เป็น ซึ่งตรงกับ สดตว ในสันสกฤต¹⁹
 สดตว ในภาษาสันสกฤตมาจาก อส ชาติแปลว่า มี, เป็น ลง อนต ปัจจัยมีรูปเป็น
 สนต (สจ) สจ ประกอบด้วย ตว ปัจจัยมีรูปเป็น สดตว เขียนเป็นรูปดังนี้
 อส - อนต สนต (สจ)
 สจ - ตว สดตว²⁰

1.2.1 ความหมายของคำว่า สดต และ สดตว

1.2.2 ความหมายของ สดต ในคัมภีร์เถรวาท

ในคัมภีร์เถรวาท สดต หมายถึงสิ่งมีชีวิต ในสังยุตตนิกาย ราชสังยุต สัตตสูตร หมายถึงผู้ติดข้องในขันธ 5 ดังข้อความว่า

รูปเป โข ราช โย ฉนโท โย ราโค ยานนุที ยานตณหา ตตฺร สดโต ตตฺร วิสโต ตสฺมา สดโต ติวุจฺจติ เวทนาย-สญฺยาย ..... สงฺขารสฺส วิญฺญาณเณ โย ฉนโท ..... ตตฺร สดโต ตตฺร วิสโต ตสฺมา สดโตตี วุจฺจติ. แปลว่า ดูกรราชา เพราะเหตุที่มีความพอใจ ความกำหนด ความเพติด-เพลิน ความทะยานอยาก ในรูป และเป็นผู้ข้องอยู่ในรูป เป็นผู้ติดข้องอยู่ในรูปนั้น จึงเรียกว่า

¹⁵ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรมบาลีไทย อังกฤษ สันสกฤต (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด, 2531), หน้า 769.

¹⁶ แปลก สนธิรักษ์, พจนานุกรมบาลี-ไทย (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2515), หน้า 319.

¹⁷ A. P. Buddhadatta Mahathera, **Concise Pali - English dictionary** (Colombo : The Colombo Apothecaries Co., Ltd., 1957), p. 259.

¹⁸ T.W. Rhys Davids and William Stede, **The Pali Text Society's Pali-English Dictionary** (London : Luzac & Company, Ltd., 1966), p. 673.

¹⁹ ประพนธ์ อัสววิรุฬหการ, เรื่องเดิม, หน้า 60.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

สัตว์ เพราะเหตุที่มีความพอใจ ความกำหนด ความเปลื้องเปลือย ความทะยานอยาก ในเวทนา สัญญา สังขาร เป็นผู้ติดข้องในวิญญูณ เป็นผู้ติดข้องในวิญญูณนั้นจึงเรียกว่าสัตว์²¹

ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา คำว่า สัตต หมายถึงสิ่งที่มีชีวิต มีคำศัพท์ใช้ในความหมายนี้ถึง 13 คำคือ

ปาณ สรรี ภูต (วา)
สัตต เตหี (จ) ปุกคโค
ชีโว ปาณ-ปุชา : ชนตุ
ชน โลก ตถาคโค

แปลว่า ปาณ สรรี ภูต
สัตว์ เตหี ปุกคโค
ชีวะ ปาณ ปชา ชนตุ
ชน โลก ตถาคค²²

สัตต ศัพท์เป็นไปในอรรถคือ (1. ทพพ (ทรัพย์) 2. อตุตตภาว 3. มรณ (ชีวิตินทรีย์) 4. พล 5. สัตต (ความมีชีวิต) 6. ชน 7. อาสัตต (ซึ่งติดอยู่)²³

เพราะฉะนั้นในคัมภีร์เถรวาท คำว่า สัตต มีความหมาย 2 อย่าง

1. สิ่งมีชีวิต
2. ผู้ที่ข้องติดอยู่

1.2.3 ความหมายของสัตว์ในมหายาน

คำว่า สัตว์ ในมหายานมีความหมาย 2 อย่างคือ

1. ทางรูปธรรม สัตว์ หมายถึงสิ่งมีชีวิต เช่น พระโพธิสัตว์ ชื่อว่ามหาสัตว์ เพราะช่วยสัตว์ทั้งหลายจำนวนมากมายไปให้ถึงสิ่งที่สูงสุด

2. ทางนามธรรม หมายถึงความตั้งใจ ความมุ่งหมาย ดังปรากฏในคัมภีร์โพธิจรยวตาร ว่า สัตตว หมายถึงความตั้งใจ²⁴

เมื่อได้ความหมายของคำว่า “โพธิ” และ “สัตว์” เรียบร้อยในแต่ละคำแล้ว ต่อไปนำคำทั้งสองมารวมเป็น “โพธิสัตว์”

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 62.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.

ความหมายของคำว่า “โพธิสัตว์”

ความหมายของคำว่า “โพธิสัตว์” ในกัมภีร์เถรวาท

ในพระสูตรที่ฉนิกายและมัชฌิมนิกาย คำว่า “โพธิสัตว์” หมายถึงบุคคลผู้ที่กำลังจะบรรลุโพธิ์เท่านั้น ในชาดกหมายถึงสัตว์หรือบุคคลที่ฉลาด มีคุณธรรม มีสติปัญญาสามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้²⁵

ในอรรถกถาปรหมัตถโชติกา มีการวิเคราะห์ไว้ ดังนี้

คำว่า โพธิสัตว์ หมายถึงสัตว์ที่ฉลาด ก็เป็นสัตว์ที่ควรเพื่อบรรลุพระสัมมาสัมโพธิ์ (โพธิ์สโตติ พุชฌนกกสโตติ สมมาสมโพธิ์ ชนตุ อโรห สโตติ

ในกัมภีร์อรรถกถาที่ฉนิกาย ให้ความหมายไว้ 2 นัยคือ หมายถึงสัตว์ที่เป็นบัณฑิต สัตว์ที่ฉลาดและบุคคลผู้ข้องติดอยู่ในมรรค 4 ดังบาลีว่า

โพธิ์สโตติ ปญจัตถสโตติ พุชฌนกกสโตติ; โพธิ์สงฺขาเตสุ วา จตุสุ มกุเกสุ อาสโตติ ลกฺขมานโส อิติ โพธิ์สโตติ แปลว่า คำว่า “โพธิ์สัตว์” หมายถึงสัตว์ที่เป็นบัณฑิต สัตว์ที่ฉลาด หรืออีกอย่างหนึ่ง บุคคลที่ติดแล้ว ข้องแล้ว หรือมีใจแนบแน่นในมรรคทั้ง 4 ที่เรียกว่า โพธิ์ ก็เรียกว่า โพธิ์สัตว์²⁶

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้ทรงให้ความหมายของพระโพธิ์สัตว์ ไว้ดังนี้

“โพธิ์สัตว์ คำว่า สัตว์ หมายถึงผู้ข้องติดอยู่ และที่เรียกว่า “พระโพธิ์สัตว์” ก็หมายถึงท่านผู้ข้องติดอยู่ในความรู้ แปลว่ายังไม่รู้ปลอดโปร่งแจ่มแจ้งถึงที่สุด จึงเรียกว่า พระโพธิ์สัตว์ ศัพท์ว่า “โพธิ์สัตว์” นี้ในลัทธิผู้นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือ หรือฝ่ายมหายานกับลัทธิของผู้นับถือพุทธศาสนาในฝ่ายใต้ หรือที่เขาตั้งชื่อว่า หินยาน ความหมายต่างกัน พระโพธิ์สัตว์ทางฝ่ายมหายานนั้น เขาแสดงว่าท่านผู้ที่ได้มุ่งทำความดีทำชอบให้เจริญยิ่งขึ้นไป จนถึงเข้ากระแสธรรมที่จะเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปได้เรียกว่า โพธิ์สัตว์ และแสดงว่าพระโพธิ์สัตว์นั้น ไม่ต้องเกิด ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย ต่อไป เพราะฉะนั้น เขาจึงสอนกันให้ตั้งใจบำเพ็ญเพียรเพื่อให้บรรลุถึงความเป็นพระโพธิ์สัตว์เป็นพื้น และก็มีพระโพธิ์สัตว์ฝ่ายมหายานเป็นอันมาก ส่วนทางฝ่ายใต้ที่เรียกว่าหินยาน ไม่เป็นเช่นนั้น แม้ท่านที่เป็นพระโพธิ์สัตว์จนถึงในชาติที่สุดซึ่งเป็นพระสัทธตตะ พระกายต้องเกิดในเบื้องตัน ก็ต้องชำระตรุดโทรมและในที่สุดก็ต้องสลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระกายที่ต้องเกิด มีพระกายที่ต้องชำระตรุดโทรม ในที่สุดก็

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.

ต้องสลาย แต่ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ได้เกิด ไม่ได้เจ็บ ไม่ได้ตาย ตลอดถึงไม่เกิดไม่เกิดไปตามกาย แม้ในทศชาติคือ 10 ชาติ ที่ท่านแสดงไว้ว่า พระเทมีย์ พระชนก พระสุวรรณสาม พระเนมิ พระมหิสถ เป็นต้น จนถึงพระเวสสันดร เมื่อต้องเกิดในเบื้องต้น ก็ต้องชำระทรุคโทรมในท่ามกลางในที่สุดก็สลาย นี่เป็นส่วนรูปกาย แต่ความเป็นพระโพธิสัตว์ ไม่ได้สลายไปตามเพราะฉะนั้น ท่านจึงบำเพ็ญบารมีสืบเนื่องต่อกันมาโดยลำดับ จนถึงในที่สุดที่เป็นพระสัทธตถะ, นี่เป็นตัวอย่างที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาจะพึงระลึกถึง แล้วและพยายามทำตนให้ดีขึ้นโดยลำดับ ตามสามารที่จะพึงกระทำได้ พระโพธิสัตว์ที่เรียกกันและรู้จักกันเข้าใจกันนั้น ท่านมุ่งหมายถึงพระโพธิสัตว์ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างเดียว แต่เมื่อระลึกถึงศัพท์ว่า พระพุทธะ เช่นนี้แล้ว ท่านแจกออกไปต่าง ๆ กันคือ พระสัมมาสัมพุทธะ อย่างหนึ่ง พระปัจเจกพุทธะ อย่างหนึ่ง พระสาวกพุทธะ หรืออนุพุทธะ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็น่าจะเรียกพระโพธิสัตว์เป็น 3 อย่าง ตามพระพุทธะนั้น อย่างต้นควรจะเรียกชื่อว่าสัมมาสัมพุทธโพธิสัตว์ อย่างที่ 2 ควรจะเรียกว่าปัจเจกโพธิสัตว์ อย่างที่ 3 ควรจะเรียกว่าสาวกโพธิสัตว์ หรือ อนุพุทธโพธิสัตว์ ดังนี้”²⁷

โพธิสตุโต (พระโพธิสัตว์, บุคคลผู้ข่องอยู่ในญาณชื่อโพธิ; คำเรียกท่านผู้ที่จะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า, และเป็นคำที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระองค์เองเมื่อก่อนตรัสรู้ อู, อหุมปี ..... อนภิสมพุทธุโ โพธิสตุโต ว สมานิ ..... แม้เรา ..... เมื่อยังไม่ได้ตรัสรู้ เป็นพระโพธิสัตว์อยู่”²⁸

ความหมายของคำว่า โพธิสตุตว ในกัมภีร์มหายาน

กัมภีร์ดั้งเดิมเช่นสังฆกรรมปุลนทริกสูตรและวิมลเกียรตินिरเทศสูตร ให้ความหมายโพธิสตุตวว่า หมายถึงบุคคลที่บำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า หรือผู้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต เช่นในข้อความว่า

“พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมประกอบด้วยอริยสัจ 4 อันเป็นไปด้วยปฏิจางสมุปปบาท เพื่อความก้าวล่วงแห่งชาติ ชรา มรณะ โสภ ปริเทว ทุกข์ โสมนัส อุปายาส และสิ้นสุดที่พระนิพพานแก่พระสาวก ส่วนพระโพธิสัตว์ มหาสัตว์นั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมะ ปรารภอนุตตรสัมยัคสัมโพธิอันประกอบด้วยปารมิตา 6 ประการ อันสิ้นสุดลงที่สรรพัญญญาณ (สัพพัญญุตญาณ)”²⁹

²⁷ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 320 - 321.

²⁸ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, เรื่องเดิม, หน้า 565.

²⁹ ประพจน์ อัครวิรุฬการ, เรื่องเดิม, หน้า 73.

คัมภีร์มหาชาปนรันทัน ให้ความหมายพระโพธิสัตว์ว่าเป็นผู้มุ่งมั่นเพื่อโพธิ เช่น ในโพธิจรรยาตาราปัญจกถากล่าวว่า ในที่นั้น คำว่าโพธิสัตว์ หมายถึงผู้มี สุตตฺว คือความมุ่งหมายในโพธิ อรรถกถาสตาสทริกาว่า “ผู้ใดก็ตามมี สุตตฺว คือความมุ่งหมายในโพธิ ผู้นั้นได้ชื่อว่าโพธิสัตว์”³⁰

ในสมาธิราชสูตร โพธิสัตว์ หมายถึงผู้เตือนสัตว์ทั้งปวง ดังข้อความว่า

“พระโพธิสัตว์ได้ชื่อเช่นนั้น เพราะเป็นผู้เตือนสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากทฐิที่เป็นพิษ ช้แจงว่า นั้นมีใช้ทางเพื่อความบรรลุอันเป็นอมตะ (เมื่อพรรณนาทางชั่วเช่นนั้นแล้ว) ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้อยู่ในทาง (ที่ดี)”³¹

ในรัตนคุณสัมภยคาถา พระโพธิสัตว์ หมายถึงบุคคลผู้บำเพ็ญหรือเป็นผู้ดำรงอยู่ในความคิดเรื่องศุขนยตา ดังข้อความว่า (พระสุภูติกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า เพราะอะไร บุคคลจึงได้ชื่อว่าพระโพธิสัตว์ (ตตฺร โพธา สุตตฺวมฺ อภิปราย โสยติ โพธิสุตตฺว :))

(พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า) (เพราะ) บุคคลนั้นเป็นผู้ตัดความที่เกี่ยวข้อง (สังคเจติ) ปรารถนาจะ (ทำลาย) สิ่งที่ทำความเกาะเกี่ยวในทุก ๆ กรณี ย่อมได้สัมผัสโพธิ อันมีความจริง คือความไม่เกาะเกี่ยวอันเป็นของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะเหตุดังกล่าวมาจึงได้ชื่อว่าพระโพธิสัตว์)³²

ความหมายของพระโพธิสัตว์ในมหาชาปนรันทันในคัมภีร์ขั้นต้นเหมือนกับในเถรวาท ส่วนในคัมภีร์มหาชาปนรันทันขั้นหลังให้ความหมายพระโพธิสัตว์ต่างจากเถรวาทคัมภีร์ที่เป็นเรื่องศุขนยตา กล่าวว่ พระโพธิสัตว์คือผู้ดำรงตนอยู่ในศุขนยตาอันถือเป็นสาระของสิ่งทั้งปวงเทียบกับโพธิตามความหมายของมหาชาปนรันทัน จึงเป็นเหตุให้แปลความได้ว่า ผู้มีแก่นแท้คือโพธิ หรือ ผู้มีโพธิเป็นสาระเป็นธรรมชาติของตนในสมาธิราชสูตร พระโพธิสัตว์ หมายถึงผู้ตักเตือนหมู่สัตว์

ศัพท์อื่น ๆ ที่ใช้แทนคำว่า พระโพธิสัตว์

ในคัมภีร์เถรวาทมีใช้คำว่า มหาสัตว์ ในอรรถกถา และมหาบุรุษ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ส่วนในมหาชาปนรันทันใช้คำว่า มหาสัตว์ แทนพระโพธิสัตว์

ประวัติความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์

ในอินเดียยุคก่อนพุทธกาล แนวความคิดเรื่องมหาบุรุษเป็นที่นิยมกันมาก มหาบุรุษคือ บุรุษผู้ยิ่งใหญ่เหนือบุคคลทั่วไป แนวความคิดเรื่องมหาบุรุษแบ่งออกเป็น 2 แนวความคิดคือ ทางด้านการเมือง ได้แก่พระเจ้าจักรพรรดิ ทางด้านพระศาสนา ได้แก่พระพุทธเจ้า แนวความคิดเรื่องมหาบุรุษ เป็นเค้าแนวความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 74.

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 75.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

แนวความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในเถรวาท

ในคัมภีร์ดั้งเดิมของพุทธศาสนาฝ่ายนี้ แนวความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เป็นไปในลักษณะประวัติของพระสัทธตเถเป็นส่วนใหญ่ มักกล่าวตั้งแต่เสด็จออกบรรพชาจนถึงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เช่น ภัยเวรวสูตร จุฬทุกขกัณฐสูตร อริยปริเยสนาสูตร โพธิราชกุมารสูตร มหาสังกาสสูตร บางพระสูตรกล่าวถึงประวัติของพระพุทธเจ้า ไม่จำกัดว่าพระองค์ใด เริ่มตั้งแต่จุดจากสวรรค์ชั้นดุสิต จนถึงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เช่น มหาปทานสูตร อัจฉริยภูตธัมมสูตร พระสูตรในชุดคณินาต มหาพรรค เป็นต้น

แนวความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในประวัติของพระพุทธเจ้า เป็นไปในลักษณะว่า พระโพธิสัตว์ เป็นผู้ไม่รู้แจ้ง ยังต้องแสวงหาความรู้ต่อไป มักมีคำว่า อนภิสมฺพุทฺธ อยู่กับ โพธิสตุต ด้วย เช่น “มยุหฺปี พุราหฺมณ ปุพฺเพว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺธสฺส โพธิสตุตสฺส” เอตฺถ-เอตฺถ-อโหสิ – พราหฺมณฺ์ เมื่อก่อนตรัสรู้ เป็นผู้ไม่รู้แจ้ง ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ เราได้คำรีย่างนี้ว่า .....”³³

ก่อนหน้าพระโพธิสัตว์ออกบรรพชา ไม่เรียกว่าพระโพธิสัตว์ เรียกพระโพธิสัตว์ตั้งแต่เสด็จออกบรรพชาจนถึงตรัสรู้ เมื่อได้บรรลุพระโพธิญาณแล้ว เรียกว่าพระพุทธเจ้า มีคำว่า อภิสมฺพุทฺธ ขยายความด้วย.

แนวความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในมหายาน

แนวความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในมหายาน ถือเอาความเป็นพระโพธิสัตว์เป็นสิ่งที่ทุกคนมีอยู่แล้ว ทุกคนสามารถเป็นพระโพธิสัตว์ได้ คัมภีร์ปรัชญาปารมิตา สัทธรรมบุดชาตริกสูตร และวิมลเกียรติเนตรเนคสูตร เน้นเรื่องการเกิดของจิตที่มุ่งไปสู่อนุตตรสัมบัคสัมโพธิญาณมาก แนวความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เป็นอุดมคติของมหายาน

ขั้นตอนเป็นพระโพธิสัตว์ในเถรวาท

ในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ และอรรถกถาจรียาปิฎก ได้กล่าวถึงขั้นตอนการเป็นพระโพธิสัตว์ไว้คล้ายคลึงกันเป็นส่วนใหญ่คือ การมีศรัทธา อภินิหาร การได้รับพยากรณ์ บารมี 10 พระโพธิสัตว์ในพระชาติสุดท้าย ส่วนอรรถกถาชาดก ได้แบ่งประวัติของพระพุทธเจ้าเป็น 3 ระยะคือ

1. พุเรนินทาน แปลว่านิทานในที่ไกล หมายถึงการเริ่มเรื่องพระมหาสัตว์ จำเดิมแต่ทรงบำเพ็ญพระบารมีธรรม ณ พระบาทมูลของพระพุทธเจ้าพระนามว่าที่ปังกกร จนถึงจุดจากพระชาติเป็นพระเวสสันดรแล้วทรงบังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 81.

2. อวิทุเรณิทาน แปลว่านิทานในที่ไม่ว่าง หมายถึงการที่พระมหาสัตว์จุติจากดุสิตเทวโลก จนได้ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ

3. สันติเกณิทาน แปลว่านิทานในที่ไกล หมายถึงการแสดงเรื่องตั้งแต่ตรัสรู้แล้วเสด็จไปประทับ ณ นิคมชนบท ราชธานี ประทานพระธรรมเทศนา ทรงบัญญัติพระวินัย ประดิษฐานพระพุทธรูปจนถึงเสด็จดับขันธปรินิพพาน

ขั้นตอนแบบสุดท้ายของเถรภาพประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ดังนี้

พาหิเรณิทาน

อติทุเรณิทาน   จิตตูปปาตกาล
                                 มโนปนิชาน
                                 วจีปนิชาน

ทุเรณิทาน   กายวจีปนิชาน
                                 – การตั้งปนิชาน
                                 – การได้รับพยากรณ์
                                 – การบำเพ็ญบารมี

อวิทุเรณิทาน   การจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตจนถึงตรัสรู้

สันติเกณิทาน   ตั้งแต่ตรัสรู้เป็นต้นไป³⁴

ขั้นตอนของการเป็นพระโพธิสัตว์ในมหายาน

มหายานถือว่า ทุกคนเป็นพระโพธิสัตว์ได้ ขั้นตอนของการเป็นพระโพธิสัตว์ มีดังนี้ เรื่องจิตโตตปาต เรื่องปนิชาน การได้รับพยากรณ์ และการบำเพ็ญบารมี นอกจากนี้ยังกล่าวถึง ขั้นตอนการมีศรัทธา การกราบไหว้บูชา ความภักดีต่อพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ ฯลฯ เป็น การเตรียมตัวก่อนมีโพธิจิตโตตปาต

กล่าวโดยสรุป พระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก 547 พระองค์ ล้วนมีคุณธรรมสมบูรณ์ตามรูปศัพท์และความหมายของพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรภาพทั้งสิ้น

---

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 170.

2. บารมี

วิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายของบารมี

คำว่า “บารมี” มีการประกอบรูปศัพท์และให้ความหมายไว้ดังนี้

1. ปารมี เป็นคำบาลี สันสกฤตใช้คำว่า ปารมิตา มีความหมายว่า ความเต็ม, ความสูงสุด, หรือ ความเลิศ คำว่า “บารมี” มาจากคำเดิมว่า ปรม แปลว่า สูงสุด, ดีเลิศ ลง ณ ปัจจัย ในคัททิต เป็น ปารม ลง อี อิตถิลิงค์ เป็น ปารมี หมายถึง ความสูงสุด, ความดีเลิศ ความเป็นเยี่ยม³⁵

2. ปรม หรือ ปารมี มาจาก ปร ชาติ แปลว่าเลี้ยง, รักษา, เต็ม, บริบูรณ์ ลง มปัจจัย เป็น ปรม ใช้เป็นคำคุณศัพท์ หมายถึง บรม, ยอดยิ่ง, ยอดเยี่ยม, เต็มเปี่ยม คือ เต็มขีดของเกณฑ์นั้น

ปรม ลง ณ ปัจจัยเป็น ปารม ลง อี อิตถิลิงค์ เป็น ปารมี แปลว่า ความรักษาคุณให้เจริญ, ความบริบูรณ์, ความเต็มเปี่ยม, ความให้คุณเต็มที่ พระโพธิสัตว์ผู้รักษาคุณมีทานเป็นต้น หรือให้คุณเช่นนั้นเต็มที่ ชื่อ ปรมุ กริยาของท่าน ชื่อ ปารมี คือการบำเพ็ญความดีมีทานเป็นอาทิ³⁶

3. คัมภีร์อรรถกถาจารย์ปฏิภนและสัททนีติกกล่าววว่า ปารมี มาจาก ปร ชาติ ลง ม ปัจจัย เป็น ปรม แล้วลง ณ ปัจจัยในการคัททิตเป็น ปารม ลง อี อิตถิลิงค์ เป็น ปารมี³⁷

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ได้ทรงพระราชวิทยานิพนธ์เรื่องทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท พระองค์ทรงวิเคราะห์คำศัพท์และความหมายของบารมีไว้ถึง 8 อย่าง ดังนี้

1. ศัพท์ว่า ปรม แปลว่า ผู้เป็นเลิศ

ปารมี แปลว่า ภาวะหรือการกระทำของผู้เป็นเลิศ ดังคำอธิบายว่า “ทานสี่ลาหิคุณ วิเสสโยเคน สตุตตุตมตตาย ปรมมา มหาสตุตา โพธิสตุตา, เตสั ภาโว กมมัม วา ปารมี ทานาทิกิริยา”

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 249.

³⁶ หลวงเทพรัตนานุกสิษฐ์, เรื่องเดิม, หน้า 234.

³⁷ ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ, เรื่องเดิม, หน้า 249.

แปลว่า “พระโพธิสัตว์ทั้งหลายคือพระมหาสัตว์ทั้งหลาย ได้ชื่อว่า ปรมะ (เป็นเลิศ) ในหมู่สัตว์ทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยคุณวิเศษมีทานและศีลเป็นต้น ภาวะหรือการกระทำของพระโพธิสัตว์เหล่านั้น มีการกระทำที่ดี มีทานเป็นต้น เรียกว่า บารมี”

2. “ปรม” มาจากกริยา ปูเรติ ซึ่งเป็นเหตุกัตตุวากของธาตุปุรุ แปลว่า ยังให้เต็ม พระโพธิสัตว์คือผู้ทำให้เต็ม (ปุโรโก) หรืออาจแปลเป็นผู้รักษา (पालโก) คุณทั้งหลายมีทานเป็นต้น “ปารมี” คือภาวะหรือการกระทำของท่านผู้นี้ ดังคำอธิบายในคัมภีร์ว่า

“ปูเรตีติ ปริโม, ทานาทินิ คุณานิ ปูโรโก ปาลโก จาติ โพธิสตโต ปรมสฺส อโย, ปรมสฺส วา ภาโว กมฺมํ วา ปารมี ทานาทิกิริยาว” แปลว่า “บุคคลใด ย่อมบำเพ็ญ บุคคลนั้นชื่อว่าผู้บำเพ็ญ (ปรมะ) บุคคลผู้ยังให้เต็ม และผู้รักษาคุณทั้งหลายมีทานเป็นต้น คือพระโพธิสัตว์ บุคคลนั้นชื่อว่า ปรมะ กิริยานี้ของพระปรมะก็ดี หรือภาวะของพระปรมะนั้น หรือกรรมของท่านก็ดี ชื่อว่าบารมี ได้แก่การกระทำที่ดี มีทานเป็นต้น”

3. ศัพท์ “ปรม” มาจาก ปรี รจติ แปลว่า สูงกว่า, อื่น รจติ แปลตามรูปศัพท์ว่า ย่อมร้อย ในที่นี้ตรงกับคำว่า พนุชติ แปลว่า ย่อมผูก พระมหาสัตว์ ชื่อว่า “ปรม” คือบุคคลผู้ร้อยหรือผูก ซึ่งสัตว์ไว้ในตน ด้วยการประกอบเข้ากับคุณสมบัติพิเศษและบารมีคือภาวะหรือการกระทำของพระมหาสัตว์องค์นั้น ดังคำอธิบายว่า

“ปรี สตุตฺ อตุตฺนนิ รจติ พนุชติ คุณวิเสสโยเคน”

“บุคคลใดย่อมร้อย หรือย่อมผูกพันซึ่งความดีในตน เพราะการประกอบด้วยคุณวิเศษ (บุคคลนั้นชื่อปรมะ)”

4. “ปรม” มาจาก ปรี มชฺชติ ปรี ในที่นี้ตรงกับคำว่า อธิกตร แปลว่าอย่างยิ่ง มชฺชติ แปลว่า ขัดสี ความหมายใกล้เคียงกับคำว่า สุขุมติ ซึ่ง แปลว่า ชำระให้สะอาด พระมหาสัตว์ชื่อว่า ปรมะ คือบุคคลผู้ขัดสี หรือชำระตนอย่างยิ่งจากมลทินคือกิเลส ภาวะหรือการกระทำของพระองค์เรียกว่าบารมี ดังคำอธิบายว่า

“ปรี วา อธิกตร มชฺชติ สุขุมติ สุกฺกิเลสฺมลโต”

“อนึ่ง บุคคลใด ย่อมขัดสี คือชำระตนให้สะอาดบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยมจากมลทินคือความเศร้าหมอง (บุคคลนั้นชื่อปรมะ)”

5. ปรม มาจาก ปรี มยติ ปรี ในที่นี้มีคำไวยากรณ์ว่า เสฏฐ์ คืออย่างยิ่ง, ประเสริฐ มยติ แปลว่าบรรลู่ ในที่นี้มีคำไวยากรณ์ว่า คจฺจติ แปลว่า ไป, ถึง ดังนั้นพระมหาสัตว์ชื่อว่า ปรม คือบุคคลผู้บรรลู่ คือถึงอย่างประเสริฐในธรรมอันวิเศษ คือพระนิพพาน ภาวะหรือการกระทำของพระองค์เรียกว่า บารมี ดังคำอธิบายว่า

“ปรี่ วา เสฏฐิ นิพพาน วิเสเสน มยติ กจจติ”

“อนึ่ง บุคคลใด ย่อมบรรลู่ คือย่อมถึงพระนิพพานอันประเสริฐอย่างวิเศษ (บุคคลนั้นชื่อปรม)”

6. “ปรม” มาจาก ปรึ มุนาติ ปรึในที่นี้เป็นคำนาม ตรงกับคำว่าโลก มุนาติ¹ ตรงกับคำว่า ปริจฺฉินฺทติ แปลว่า ย่อมตัดโดยรอบ พระมหาสัตว์ชื่อว่า ปรม หมายถึงบุคคลผู้ตัดซึ่งโลกเพียงดังโลกนี้ ด้วยความรู้อันพิเศษ อันมีประมาณยิ่ง ภาวะหรือการกระทำของพระมหาสัตว์ชื่อว่า บารมี ดังคำอธิบายว่า

“ปรี่ วา โลกํ ปมาณภูเตน ญาณวิเสเสน อิธ โลกํ วิย มุนาติ ปริฉินฺทติ”

“อนึ่ง บุคคลใด ย่อมขจัดหรือย่อมตัดโลกอันเป็นเช่นราวกะโลกนี้อย่างดียิ่งด้วยความรู้วิเศษ อันเป็นประมาณ (มาตรฐาน) (บุคคลนั้นชื่อว่าปรมะ)”

7. “ปรม” มาจาก ปรึ มิโนติ ปรึ ตรงกับคำว่า อตฺตวิย แปลว่า อย่างดียิ่ง มิโนติ ตรงกับคำว่า ปกฺขิปติ แปลว่า ไส่ลงไป พระมหาสัตว์ ทรงพระนามว่า ปรม เพราะเป็นผู้ใส่หม้อแห่งคุณสมบัติ มีศีลเป็นต้น ในสันดานของตน ภาวะหรือการกระทำของท่านผู้นี้ ชื่อว่า “บารมี”

8. “ปรม” มาจาก ปรึ มินาติ ปรึ หมายถึง อนตฺตถกฺรํ กิเลสโจรคณํ หม้อแห่งใจคือกิเลส อันเป็นผู้กระทำความไม่เป็นประโยชน์ และอญฺญํ ปฏิปฺกขํ สภาพตรงกันข้ามอื่น ๆ มินาติ ตรงกับคำว่า หี สติ แปลว่าทำลาย พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม เพราะเป็นผู้ทำลายซึ่งกองใจคือกิเลสอันไม่เป็นประโยชน์ หรือสิ่งอื่นซึ่งตรงกันข้ามจากกายที่แท้ของตน คือธรรมกาย ภาวะหรือการกระทำของพระมหาสัตว์พระองค์นั้น เรียกว่าบารมี ดังคำอธิบายว่า

“ปรี่ วา อตฺตภูตโต อญฺญํ ปฏิปฺกขํ วา ตทนต์ถกฺรํ กิเลสโจรคณํ มินาติ หี สติตี¹ ปรโม มหาสตุโต... ตสฺส ภาโว กุมมํ วา ปารมิตา ทานาทิกิริยา”

“อนึ่ง บุคคลใด ย่อมกำจัดหรือย่อมทำลายซึ่งกองใจ คือกิเลสอันกระทำ ซึ่งความไม่ประโยชน์หรือเป็นสิ่งตรงกันข้ามอื่นจากกายที่แท้จริงของตนอย่างดียิ่ง ผู้นั้นคือพระมหาสัตว์ผู้ปรมะ ภาวะหรือการกระทำของท่านผู้ปรมะนั้น ชื่อว่าปารมิตา ได้แก่กริยา มีการให้ทาน เป็นต้น”³⁹

4. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายบารมีในหนังสือธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ 2 ว่า

“ศัพท์ว่า บารมี สันนิษฐานว่า ออกจากศัพท์ ปรม แปลว่า คุณสมบัติ หรือปฏิบัติอันยอดเยี่ยม ท่านพรรณนาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ ได้บำเพ็ญมา แต่ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อพระบารมีเหล่านี้เต็มจึงได้ตรัส”⁴⁰

³⁹ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, เรื่องเดิม, หน้า 12.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

5. พระราชเวที (สมพงษ์ พรหมวิโส ป.9) วัดเบญจมบพิตรได้ตั้งวิเคราะห์ศัพท์บาลี ว่า “ปรมี ปาเปตติ ปารมี (ปฏิบัติ) แปลว่า ปฏิบัติโดยยังผู้ปฏิบัติถึงความเป็นผู้ยอดเยี่ยม (เลิศ, ยิ่งใหญ่) ปฏิบัติานั้น เรียกว่าบารมี⁴¹

6. ปารมี, ปารมิตา บารมี, ธรรมเครื่องถึงซึ่งฝั่ง, ธรรมมีคุณอย่างยิ่ง⁴²

มีนักปราชญ์อีกกลุ่มหนึ่งวิเคราะห์ คำว่าปารมี มาจากรูปคำว่า ปารี (ฝั่ง) กับ อี ธาตุ ในคำแปลว่า ไป, ถึง ลง กวี ปัจจัยในนามกิตก์ และถ้าเติม ตา ปัจจัยในภาวตัทธิตกก็มีรูปเป็น ปารมิตา ทั้งสองคำมีความหมายว่า คุณสมบัติซึ่งนำไปสู่ฝั่งอื่น (พระนิพพาน)⁴³

ในภิกษุคัมภีร์ชินลังการให้ความหมายบารมีว่า ฝั่ง ไร่ดังนี้

“ปารมีโยติ ปรี นิพพาน อียนุติ กจฺจนฺติ ปวตฺเตนฺติ สาเชนฺตฺติ ปารมีโยฯ นิพพาน-สาชกา หิ ทานเจตนาทโย ธมฺมา ปารมิตา ปารมีติปิ วุจฺจนฺติ แปลว่า “คำว่า ปารมีโย (รูปศัพท์ พหูพจน์ของคำว่า ปารมี) วิเคราะห์ ได้ว่า คุณชาติทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมไปถึงฝั่งคือพระนิพพาน ได้แก่ยังพระนิพพานให้เป็นไปหรือให้สำเร็จ คุณชาติทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมชื่อว่า ปารมีโย ฉะนั้นบัณฑิต ย่อมเรียกธรรมทั้งหลายมีเจตนาในการให้ทานเป็นต้นว่า บารมี หรือ ปารมิตา เพราะเป็นธรรมซึ่งยังพระนิพพานให้สำเร็จได้⁴⁴

ในพระราชวิธานิพนธ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ยังได้วิเคราะห์คำว่า “บารมี” ลงไปอย่างละเอียดและลึกว่า “น.อ.แย้ม ประพัฒน์ทอง (ผู้เชี่ยวชาญภาษาบาลีท่านหนึ่งของ ไทยในปัจจุบัน) ได้วิเคราะห์ศัพท์ “ปารมี” ต่างจากผู้อื่นทั้งหมด ท่านวิเคราะห์ว่า “บารมี” ประกอบศัพท์โดยมี ปา นิบาต แปลว่า ก่อน (ใช้คำพ้องก็มี เช่น ปาเอว, ปาเกว ประกอบ โด ปัจจัย เป็น ปาโต นำหน้าธาตุก็มี เช่น ปาจัน-ทิส เป็นแดนก่อนแห่งดวงอาทิตย์) เป็นบทหน้าของ รม ธาตุ ซึ่งแปลว่า ยินดี ประกอบด้วย อี ปัจจัยอีกทีหนึ่ง แปลรวมว่า คุณสมบัติที่พึงยินดีก่อน กล่าวคือ พึงยินดีในการบำเพ็ญก่อนแล้วจึงบรรลุพระโพธิญาณดังนี้

“ปา ปฐฺมํ รมิตพฺพา ปารมีโย เอเต หิ ทานเจตนาทิมฺมา พุทฺธตฺตํ ปตฺตฺยมาเนน ปุพฺพํ รมิตพฺมา อารภิตพฺพา ปฏิปชฺชิตพฺพา นิพฺพานํ ปรีนิปฺพาเทตฺ”

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

⁴² พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, เรื่องเดิม, หน้า 523.

⁴³ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, เรื่องเดิม, หน้า 15.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

แปลความว่า “คุณสมบัติเหล่านี้ อันบุคคลพึงยินดีก่อน คือเริ่มต้นเหตุนี้ คุณสมบัติเหล่านี้ ชื่อว่า ปารมี เพราะธรรมมีทานเจตนาเป็นต้น เหล่านี้ อันบุคคลปรารถนาความเป็นพระพุทธเจ้า พึงยินดี ก็ริเริ่มปฏิบัติก่อน เพื่อยังพระนิพพานให้สำเร็จ”⁴⁵

กล่าวโดยสรุปจากการวิเคราะห์ที่กล่าวมาแล้ว พอแบ่งการวิเคราะห์ออกได้เป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

1. ปารมี หมายถึงคุณธรรมดีเลิศ, คุณธรรมสูงสุด มาจากรูปคำเดิมว่า ปรม แปลว่า สูงสุด, ดีเลิศ ลง ณ ปัจจัยในตัดทริศ ลง อี อิตถิลิงค์

2. ปารมี หมายถึงคุณสมบัตินำไปสู่ฝั่ง (นิพพาน) มาจากรูปคำเดิมว่า ปาริ (ฝั่ง, -นิพพาน) กับ อิ ธาตุ (ไป, ถึง) ลง กวิ ปัจจัยในนามกิตก์ เป็น อิตถิลิงค์

3. ปารมี หมายถึงคุณสมบัติที่พึงยินดีก่อน มาจากรูปคำเดิมว่า ปา (ก่อน) รมุ ธาตุ ในความยินดี ประกอบด้วย อิ ปัจจัย

การวิเคราะห์ในข้อ 1 และ 2 นั้น เป็นมติที่นักภาษาบาลีส่วนมาก ส่วนมติตามข้อ 3 นั้นมีเพียงส่วนน้อย ดูเหมือนจะมีเพียงคนเดียวเท่านั้น

ประวัติความคิดเรื่องบารมี

ประวัติความคิดเรื่องบารมี ไม่ได้มีหลักฐานกล่าวไว้โดยตรง แต่ก็สันนิษฐานได้ว่า เกิดขึ้นในคัมภีร์ดั้งเดิม เพราะในคัมภีร์ดั้งเดิมนั้น มีการกล่าวถึงพรหมกรรมหรือธรรมที่บำเพ็ญเพื่อความเป็นพรหม นาคกรรมหรือธรรมที่บำเพ็ญเพื่อเป็นที่พึง⁴⁶ ความคิดเรื่องบารมีน่าจะมาจากหมวดธรรมดังกล่าว เพราะบารมีคือธรรมที่บำเพ็ญเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า เรียกว่าพุทธกรรมหรือธรรมที่บำเพ็ญเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า พุทธกรรม หรือ บารมีธรรม มี 10 ประการ เรียกว่า ทศบารมีธรรม (ธรรมที่บำเพ็ญเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า 10 ประการ)

บารมี 10 ประการ

1. ทานบารมี คือบารมีในการให้
2. ศีลบารมี คือบารมีในการรักษาศีล
3. เนกขัมมบารมี คือบารมีในการออกบวช
4. ปัญญาบารมี คือบารมีในทางความรู้

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

⁴⁶ ประพจน์ อศาววิพหการ, เรื่องเดิม, หน้า 264.

5. วิริยบารมี คือบารมีในทางความเพียร
6. ขันติบารมี คือบารมีในการอดทน
7. สัจจบารมี คือบารมีในการรักษาความสัตย์
8. อธิษฐานบารมี คือบารมีในความตั้งใจ
9. เมตตาบารมี คือบารมีในความเมตตา
10. อุเบกขาบารมี คือบารมีในการวางเฉย

ลำดับการบำเพ็ญบารมี

คัมภีร์พุทธวงศ์และคัมภีร์จริยาปิฎกซึ่งเป็นคัมภีร์เถรวาท กล่าวว่า การบำเพ็ญบารมีเรียงไปตามลำดับเริ่มตั้งแต่ทานบารมี จนถึงอุเบกขาบารมี ดังมีหลักฐานว่า “เมื่อพิจารณาอยู่ได้เห็นทานบารมีเป็นอันดับแรก เราจะกระทำทานบารมีให้มันก่อน พุทธธรรมคงไม่มีเพียงแค่นี้ เราจักพิจารณาอย่างอื่นอีก”⁴⁷

ลำดับการบำเพ็ญบารมีในคัมภีร์รุ่นแรกมี 2 แนวความคิดคือ

1. การบำเพ็ญบารมีไปตามลำดับ
2. การบำเพ็ญบารมีไม่เป็นไปตามลำดับ

แนวความคิดในข้อที่ 2 พระโพธิสัตว์ไม่ได้กำหนดบำเพ็ญบารมีอย่างใดอย่างหนึ่งให้แน่นอน บำเพ็ญบารมีไม่ไปตามลำดับแล้วแต่พระอุทสาศัยจะมุ่งมั่นบำเพ็ญอะไร เช่น พระโพธิสัตว์ทรงมุ่งมั่นในทานบารมี บริจาคทุกสิ่งทุกอย่าง อย่างพระเวสสันดร เป็นต้น

สำหรับแนวความคิดในข้อที่ 1 คือการบำเพ็ญบารมีไปตามลำดับนั้น คือเริ่มต้นทานบารมี มีอุเบกขาเป็นที่สุด เพื่อให้ลงความคิดกับไตรสิกขา หรือพรหมจรรย์ในคัมภีร์เดิม

การจัดลำดับบารมีตามหลักไตรสิกขา ทำให้เห็นว่าไม่เป็นไปตามลำดับบารมี 10 ในบารมี 10 เรียงวิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี ไว้หลังปัญญาบารมี ถ้าเรียงตามลำดับไตรสิกขา จะได้ดังนี้

อธิษฐานบารมี	- การตั้งปณิธาน
ทานบารมี	- ทานกถา สีกถาในอนุปพพิกขา
ศีลบารมี	- หมวดศีลในไตรสิกขา
สัจจบารมี	
เนกขัมมบารมี	

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 282 - 283.

วิริยบารมี	- อานิสงส์ของเนกขัมมะ การหลีกออกจาก
ขันติบารมี	- กามในอนุปปพฬิกถา หมวดสมาธิในไตรสิกขา
เมตตาบารมี	
อุเบกขาบารมี	
ปัญญาบารมี	- หมวดปัญญาในไตรสิกขา ⁴⁸

การเรียงบารมี 10 ตามหลักไตรสิกขา ย่อมขัดกับหลักการเรียงลำดับบารมี 10 ในคัมภีร์พุทธวงศ์ และจริยาปิฎก อย่างไรก็ตาม การลำดับบารมี มี 2 แนวความคิดดังกล่าวมาแล้ว

ชั้นบารมี

คัมภีร์ฝ่ายเถรวาทแบ่งชั้น บารมี 10 ออกเป็น 3 ชั้นคือ

1. บารมี บารมีชั้นต่ำ
2. อุปบารมี บารมีชั้นกลาง
3. ปรมัตถบารมี บารมีชั้นสูง

ขอกล่าวความหมายแต่ละชั้นตามที่ปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ ดังนี้

1. อรรคกถาพุทธวงศ์ แบ่งระดับบารมีเป็น 3 ชั้นคือ อุปบารมี บารมี ปรมัตถบารมี
อุปบารมี หมายถึงการบำเพ็ญที่ใกล้จะเป็นบารมี เช่น การบำเพ็ญทานด้วยการบริ-
จาคสิ่งของนอกกาย (พาหิรภนฺฑา) (อุปปรามิ นาม)

บารมี หมายถึงการบำเพ็ญในระดับกลาง ได้แก่การทำทานด้วยอวัยวะ (อฺกฺปรจฺจาโก
ปรามิ นาม)

ปรมัตถบารมี หมายถึงการบำเพ็ญในระดับสูงสุด ได้แก่ การให้ชีวิตเป็นทาน (ชีวิต
ปรจฺจาโก ปรมตฺตปรามิ นาม)⁴⁹

คัมภีร์อรรคกถาพุทธวงศ์ เรียงอุปปรามีก่อน ซึ่งผิดจากคัมภีร์ เถรวาททั้งหลาย
เนื่องจากคัมภีร์นี้ให้ความหมายอุปปรามิว่า ใกล้บารมี ยังไม่เป็นบารมี (อุป-ใกล้) ไม่ได้ให้ความ
หมายอุปปรามิอยู่ในระดับกลาง แม้การจัดสิ่งของที่ให้ทานในชั้นอุปบารมี ก็หมายถึงสิ่งของ
ภายนอก (พาหิรภนฺฑา)

2. อรรคกถาจริยาปิฎก ได้จัดบารมีออกเป็น 3 ชั้นคือ บารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมี
การจัดในลักษณะนี้ ให้อิทธิพลต่อพุทธศาสนาในยุคต่อมาจนถึงปัจจุบัน

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 284.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 328.

คัมภีร์อรรถกถาจารย์ปฏิภาณ ได้แบ่งหลักของบารมี 3 ชั้นไว้มากมาย เช่น แบ่งตามระดับกาลเวลาในการบำเพ็ญ ก็ตั้งแต่เริ่มจนได้ตรัสรู้ และแบ่งตามการสั่งสมความดีงามว่าจะนำไปสู่ความสุข วิมุตติสุข หรือ บรมสุข

3. พระปฐมสมโพธิกถา ซึ่งเป็นหนังสือเกี่ยวกับพุทธประวัติเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระกรมพระปรมานุชิตชิโนรส กล่าวถึงบารมี 10 และระดับบารมี ตามที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ได้ทรงพระราชวิทยานิพนธ์ไว้ใน “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท” ไว้ดังนี้ “และทรงบำเพ็ญบารมีทั้ง 30 ทศ มีพระทานบารมีเป็นต้น พระอุเบกขาบารมี เป็นที่สุด พระคันถรจนาคารย์ จึงกล่าวพระคาถาว่า ทเสว ปารมี โหนติ เป็นอาทิ แปลเนื้อความว่า กิริยาที่ทรงสะสมพระบารมีเพื่อประโยชน์แก่พระโพธิญาณ จัดเป็นสิ่งละ 3 ประการ ก็อบารมี 10 อุปบารมี 10 แลปรมัตถบารมี 10 และทรงบำเพ็ญทานในชาติเป็นเวลาพรหมณ์เป็นอาทิ นั้น จัดเป็นทานบารมี ทรงศรัทธาพระเนตรให้เป็นทานในชาติเป็นพระยาสิ่วราช จัดเป็นทานอุปบารมี ทรงสละชีวิตให้เป็นทานในชาติเป็นพญาสยบัตถกัตถินัน จัดเป็นทานปรมัตถบารมี ทรงบำเพ็ญศีลในชาติเป็นพญาสวฤทธราชันนั้น จัดเป็นศีลบารมี ในชาติเป็นภริยัตถนาคินทรราช จัดเป็นศีลอุปบารมี ในชาติเป็นพญาสังขपालนาคราชนัน จัดเป็นศีลปรมัตถบารมี ทรงบำเพ็ญเนกขัมมบรรพชาในชาติเป็นอโยธยราชกุมารนั้น จัดเป็นเนกขัมมบารมี ในชาติเป็นพระหัตถิपालกุมารนั้น จัดเป็นเนกขัมมอุปบารมี ในชาติเป็นพระยาสุตโสมราชันนั้น จัดเป็นเนกขัมมปรมัตถบารมี ทรงพระปริชาญาณ ในชาติเป็นสัมภวกุมาร จัดเป็นปัญญาบารมี ในชาติเป็นวิสุทธิบัณฑิตอมตย์ จัดเป็นปัญญาอุปบารมีในชาติเป็นเสนกบัณฑิตพรหมณ์ จัดเป็นปัญญาปรมัตถบารมี ทรงพระวิริยภาพ ในชาติเป็นพญามหากะปราช จัดเป็นวิริยบารมี ในชาติเป็นพระยาสิ่วมหาราช จัดเป็นวิริยอุปบารมี ในชาติเป็นพระยามหาชนกราช จัดเป็นวิริยปรมัตถบารมี ทรงพระขันติธรรม ในชาติเป็นพระจุลลธรรมบาลราชกุมาร จัดเป็นพระขันติบารมี ในชาติเป็นพระธรรมิกเทวาบุตร จัดเป็นขันติอุปบารมี ในชาติเป็นพระขันตีวาทีดาบส จัดเป็นขันติปรมัตถบารมี ทรงกระทำสังกิริยา ในชาติเป็นสฤณโปฏกนกคุ้มกันนั้น จัดเป็นสังบารมี ในชาติเป็นพญามัจฉาปลาช่อนนั้น จัดเป็นสังอุปบารมี ในชาติเป็นพระสุตโสมราช จัดเป็นสังปรมัตถบารมี ทรงกระทำอธิฐาน ในชาติเป็นพญาศุกรราช จัดเป็นอธิษฐานบารมี ในชาติเป็นมาตังคัจฉतालบัณฑิต จัดเป็นอธิษฐานอุปบารมีในชาติเป็นมุกฝักกบัณฑิต ก็อพระเทมียราชกุมาร จัดเป็นอธิษฐานปรมัตถบารมี ทรงเจริญพระเมตตา ในชาติเป็นสุวรรณสามดาบส จัดเป็นเมตตาบารมี ในชาติเป็นกัณหาทีปยนดาบส จัดเป็นเมตตาอุปบารมี ในชาติเป็นพระยาเอกราช จัดเป็นเมตตาปรมัตถบารมี ทรงประพฤตอุเบกขา ในชาติเป็นกัณฐกบัณฑิต จัดเป็นอุเบกขาบารมี ในชาติเป็นพญามหิสรราช จัดเป็นอุเบกขาอุปบารมี ในชาติโลมหังสบัณฑิต จัดเป็นอุเบกขาปรมัตถ-